

De jaren 60: Ook in Amersfoort een omwenteling

Op 24 januari 2004 begaven zo'n 75 mensen zich door een druilerige regen naar de Sint-Aagtenkapel aan 't Zand in Amersfoort. De Oudheidkundige Vereniging Flehite organiseerde daar ter gelegenheid van haar 125-jarig bestaan een symposium over de woelige jaren 60.

Vier sprekers belichtten elk één facet van de veranderingen die zich tussen 1960 en 1970 in Amersfoort voltrokken. Vóór de middagpauze werd de schijnwerper gericht op de economische en politieke ontwikkelingen: Paul Brusse nam de economische veranderingen voor zijn rekening, waarna Addy Schuurman het politieke leven onder de loupe nam. Na de lunch werden de culturele ontwikkelingen belicht: James Kennedy sprak gloedvol over het wel en wee binnen de Amersfoortse kerken; Arie Keijzer bracht ten slotte de muzikale ontwikkelingen voor het voetlicht.

Die vier lezingen worden hier in bewerkte vorm en van noten voorzien aangeboden. De teksten worden voorafgegaan door wat losse overpeinzingen over dat veel bewogen decennium.

Bij wijze van inleiding

door LUDO JONGEN

Na de bevrijding werd in ons land de wederopbouw krachtig ter hand genomen. Zo snel mogelijk moest alles weer normaal worden. De draad die men op 10 mei 1940 noodgedwongen had laten vallen, moest worden opgenomen. In de volgende tien, vijftien jaar werd er druk gerestaureerd.

Natuurlijk waren er tegenslagen. "We" verloren Indië in 1949 (en in 1962 ook nog eens Nieuw-Guinea). Op 31 januari 1953 brak de zee door de dijken van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden: het hele gebied stroomde onder, honderden mensen kwamen om. De Zeeuwse wapenspreuk indachtig (*Luctor et emergo*: ik worstel en kom boven) werd met dubbele energie de schade hersteld.

De jaren 50 kabbelden rustig voort. Alles was weer als vanouds: vader ging 's ochtends op de fiets naar zijn werk, de kinderen gingen fris gewassen en gestreken naar school en moeder maakte het huis aan kant. Om met een kleine variant Nescio (*Dichtertje*) te citeren: "Met vaderlijk welgevallen zag God op [dit landje] neer."

Was er dan niets veranderd? Jawel, vanwege de woningnood werden bij veel steden nieuwbouwwijken uit de grond gestampt. Werd vóór de "oorlog" vrijwel uitsluitend laagbouw neergezet, nu verrezen overal flats. Amerikaanse toestanden.

Onze bevrijders hielden in Duitsland een grote troepenmacht op de been om het rooie, Russische gevaar het hoofd te kunnen bieden. Amerikaanse soldaten vonden de West-Europese muziek slap, zo niet slaapverwekkend. In Nederland bepaalden bijvoorbeeld Eddy Christiani, de Zangeres zonder naam en de Skymasters de muzikale smaak. Nee, voor echte muziek moest je in de States zijn: jazz, rhythm & blues en rock 'n' roll. In de Nieuwe Wereld streden radiostations om de gunst van de luisteraars; elke soort muziek had zijn eigen zenders. In Europa misten de Amerikanen hun muziek. Dus moesten de legerbases zelf zorgen voor het muzikale vertier. Met een goede radio konden ook anderen deze programma's oppikken. In de jaren 50 begon Radio Luxemburg soortgelijke uitzendingen te verzorgen. En daarmee werd de Europese jeugd bestookt met Amerikaanse muziek. Ook in Nederland, mede omdat Radio Luxemburg via de draadomroep te beluisteren viel.

Ouderen beschouwden de muziek van Bill Haley, van Jerry Lee Lewis, van Little Richard en van Elvis Presley, de ongekroonde koning van de rock 'n' roll, als herrie. Ook de jazz werd slechts door een kleine elite op prijs gesteld. Nee, de ouderen hielden het bij Franse chansons (Edith Piaff) en Duitse "schlagers" (Freddy: *Junge, komm bald wieder*). De jeugd daarentegen had er wel oren naar: die probeerde die Amerikaanse muziek te imiteren. In garages en kelders oefenden wekelijks vele bandjes. De meeste hebben hun oefenruimtes nimmer verlaten, maar soms brak een groep door. Dat lukte bijvoorbeeld Peter en zijn Rockets in 1959 met *Kom van dat dak af*, het eerste, onvervalst Nederlandstalige rock 'n' roll-liedje.

De echte doorbraak in de muziek kwam in 1963. In dat jaar brachten The Beatles een serie plaatjes uit waarmee ze de hitparades bestormden: *From Me To You*, *Please, Please Me*, *I Wanna Hold Your Hand* en uiteraard *She Loves You*. In het kielzog van The Beatles grepen andere Britse groepen hun kans, zoals The Rolling Stones, The Animals en The Yardbirds. Al die groepen beweerden terug te keren naar wortels van die muziek: de rauwe rhythm & blues van Muddy Waters, B.B. King en Chuck Berry. Met de

JONGEN

komst van het piratenschip Veronica kregen ook Nederlandse beatgroepen een kans: Motions, Q65, The Golden Earrings, Outsiders en Cuby & the Blizzards.

Hadden de ouderen in de jaren 50 de tienermuziek schouderophalend gedoogd, nu waren de afkeurende geluiden niet van de lucht. Want die jongens droegen lange haren! Schande! Had Paulus niet beweerd "Leert de natuur zelf u niet, dat het voor een man oneer is het haar lang te dragen?" (1 Korintiërs 11,14)? Haren en bij uitbreiding het hele uiterlijk van jongemannen wijzigde zich in een mum van tijd. De colbertjes werden vervangen door truien en stropdassen waren al "uit" lang vóór prins Claus hem demonstratief afdeed. En bij de meisjes waren schoenen met plateauzolen, minirokjes en India-kleding in de mode. Als de jeugd al niet aan de hasj was, dan stonk het overal naar wierook.

De revolutie in de jeugdcultuur leek als een donderslag bij heldere hemel te zijn gekomen. Wie veertig jaar later terugkijkt, ziet dat er ook andere signalen waren van op til zijnde veranderingen.

In de rooms-katholieke kerk was Pius XII (1939-1958) opgevolgd door een "tussenpaus". De boerenkardinaal Angelo Giuseppe Roncalli ontpopte zich als paus Johannes XXIII tot een ware vernieuwer. Hij wilde het geloof weer naar de mensen brengen. Hij wilde discussiëren, niet alleen met zijn geloofsgenoten, maar ook met andersdenkenden. De naam van deze beminnelijke paus is onverbrekkelijk verbonden met het Tweede Vaticaanse Concilie dat op 11 oktober 1962 in de Sint-Pieter werd geopend. Het was Johannes XXIII niet gegeven zijn werk te voltooien. Zijn opvolger, Paulus VI (1963-1978), zette het werk voort. Inmiddels waarde een nieuwe geest door rooms-katholiek Nederland. De liturgie werd niet meer in het Latijn gehouden, maar in het Nederlands.

De bezetting van het Maagdenhuis in mei 1969 vormde een hoogtepunt in het studentenprotest. Niet alleen in Nederland maar in alle grote universiteitssteden gingen studenten de straat op om beter en vooral maatschappelijk relevant onderwijs te eisen. Daarvóór was echter al een begin gemaakt met de vernieuwing van het middelbaar onderwijs. In de zomer van 1962 had de KVP-minister Cals zijn Mammoetwet (officieel: Wet tot regulering van het Voortgezet Onderwijs) door de Kamer geloodst. Vanaf augustus/september 1968 werd voor alle middelbare-scholieren een brugklas ingevoerd. De (M)ULO [(Meer) Uitgebreid Lager Onderwijs], de MMS [Middelbare Meisjes School] en de HBS [Hogere Burger School] verdwenen en maakten plaats voor MAVO, HAVO en Atheneum (met of zonder Latijn). Alleen het Gymnasium bleef bestaan, zij het dat ook dat schooltype enkele concessies moest doen.

Ook de politiek ontkwam niet aan vernieuwingen. Er kwamen nieuwe politieke partijen. Naast de overduidelijke protestbewegingen als de Boerenpartij van Boer Koekoek die vanaf 1963 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was, werden de socialistische kameraden bevangen door een nieuw élan. Hans van den Doel en Han Lammers publicerden *Tien over rood* (1966) waarmee een nieuwe koers werd uitgestippeld voor de PvdA. Daarbij heeft de anarchistische protestbeweging van Roel van Duyn ongetwijfeld een rol gespeeld. Provo's en later de Kabouters van de Oranje Vrijstaat schudden met ludieke aksies iedereen wakker. Uit onvrede met de gangbare politieke partijen ontstond ook D'66, een links-liberale beweging die de kiezers meer bij de politiek wilde betrekken.

In het kielzog van al deze activiteiten begonnen ook de vrouwen zich te roeren. Dankzij de pil kon de vrouw genieten van seks zonder de angst voor zwangerschap. Joke Smit publiceerde in 1967 in *De gids* haar baanbrekende artikel "Het onbehagen bij de vrouw". De oprichting van de beweging "Man vrouw maatschappij" (1968) was daarvan een direct gevolg. De tweede feministische golf was een feit. Emancipatie werd het sleutelwoord. Vrouwen eisten meer rechten, ze wilden weg van het aanrecht en een gewone (betaalde) baan hebben, met hetzelfde salaris als hun mannelijke collegae. Vrouwen wensten geen slaven van hun echtgenoten te zijn. In 1967 trad de wet in werking waarbij gehuwde vrouwen zelfstandig, dus zonder akkoordverklaring van de echtgenoot, financiële transacties mochten doen. De actie "Baas in eigen buik" van de Dolle Mina's uit 1970 zette die lijn in feite voort.

Wie een aantal jaren uit de geschiedenis licht, ontkomt niet aan vervorming. De geschiedenis is een continuüm: men kan er niet zo maar een stuk uitsnijden. Sommige ontwikkelingen waren al gaande, andere worden pas later met succes bekroond. Dat geldt ook voor de jaren 60. Het bovengeschetste beeld beoogt niet meer dan een impressie te geven van wat zich in die periode allemaal heeft voorgedaan in Nederland. Binnen dat geheel neemt de stad Amersfoort een eigen plaats in.

Amersfoort, Sint-Elisabeth-van-Portugal MMIV

De teloorgang van de nijverheid in Amersfoort

De jaren 60 als breekpunt. Maar in welke eeuw?

door PAUL BRUSSE

De jaren 60 van de 20ste eeuw staan symbool voor grote veranderingen. Op cultureel, op politiek en ook op economisch terrein leken de ontwikkelingen in een stroomversnelling te raken. Of dat werkelijk zo was, zullen historici de komende tijd moeten uitmaken, maar op economisch terrein zijn sommige veranderingen in ieder geval met enkele cijfers zichtbaar te maken. Om te laten zien dat de jaren 60 inderdaad een breekpunt vormen, moeten ook de cijfers van daarvóór gegeven worden. Twee eeuwen geleden had iets meer dan een kwart van de beroepsbevolking in Nederland werk in de nijverheid gevonden. In 1849 werkte 31% van de beroepsbevolking in deze sector, een halve eeuw later was dat een weinig hoger, maar in 1930 lag het percentage op 40. In 1960 werkte ongeveer 45% van de beroepsbevolking in de nijverheid en industrie.

De toenemende betekenis van de nijverheid hield vooral verband met de industrialisatie, dat wil zeggen de opkomst van de fabrieksmatige productie. Dit was een langdurig proces. De industrialisatie begon direct na 1860, maar beperkte zich aanvankelijk tot enkele bedrijfstakken, zoals de textielnijverheid in Twente en Brabant. Daar kwamen grote textielfabrieken te staan, waarin de werktuigen op stoomkracht dreven. Met de introductie van de electro- en benzinemotor, zo rond de eeuwwisseling, konden ook de kleinere bedrijven mechaniseren en dat gaf een nieuwe impuls aan het industrialisatieproces. De industriële productie groeide sterker dan de economie als geheel. In de jaren 30 tot 50 vertraagde de industriële groei, maar na 1950 trad hierin een duidelijke versnelling op, die echter na 1960 al weer afnam. Vanaf de jaren 70 groeide de industriële productie zelfs minder snel dan de Nederlandse economie als geheel.

Vanaf de jaren 60 ging het dus minder goed met de industrie, hetgeen ook tot uitdrukking komt in een relatieve afname van het aantal werknemers in de industrie. Begin jaren 80 was het aandeel van de beroepsbevolking in de nijverheid en industrie met 30% al weer een stuk lager dan in 1960 en aan het einde van de eeuw was iets minder dan een kwart van de beroepsbeoefenaars werkzaam in deze economische sector.

Verhoudingsgewijs is de beroepsbevolking in de industrie de laatste veertig jaar van de vorige eeuw dramatisch afgenomen. De voornaamste oorzaak voor deze neergang was de verslechterende internationale concurrentiepositie van Nederland. Vooral de hoge lonen speelden de industrie parten, waardoor eerst de arbeidsintensieve industrie, zoals de textielindustrie ter ziele ging.¹

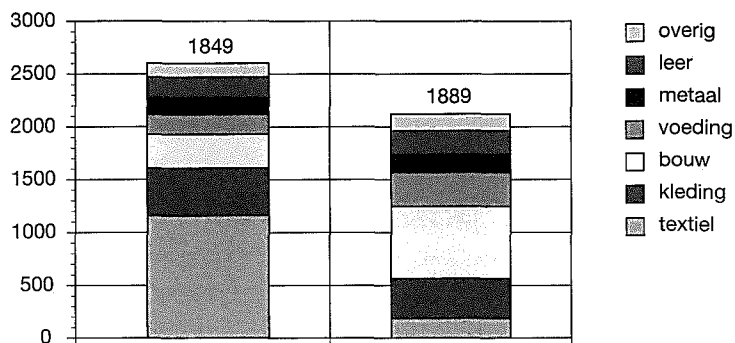
Het aantal mensen dat werkzaam is in de dienstverlening groeide daarentegen van 44% naar 72%. Bijna drievierde van de Nederlandse beroepsbevolking werkt tegenwoordig in de dienstensector. Dat is te zien aan de kantoorparken die overal de grond uit zijn gestampt en nog steeds uit de grond gestampt worden. In Enschede, ooit een van de belangrijkste industriesteden van Nederland, met name de textielindustrie was daar zeer belangrijk, is nauwelijks nog iets over van het industriële verleden. In Tilburg een andere belangrijke industriestad van weleer, waar het aantal werknemers in de textielnijverheid vanaf de jaren 60 razendsnel afnam, herinnert alleen nog een prachtig textielmuseum aan dit industrieel verleden. De teruggang gaat zó snel, de afbraak van de grauwe fabrieksgebouwen gebeurt zó rigoureuus, dat historici aan de bel hebben getrokken en om clementie hebben gevraagd, want anders gaat ons industrieel erfgoed voor altijd verloren en verdwijnt het tastbare bewijs dat Nederland ooit grote industrieën heeft gehad.

Of Nederland in vergelijking met andere landen een echt industrieel land is geweest, is de vraag, maar veertig jaar geleden was de betekenis van de industrie in Nederland groter dan ooit. Veertig jaar geleden torende de fabriekspijpen hoog boven de vele industriële steden van Nederland uit, werden grote gebieden gehuld in de rook van stinkende fabrieken, werden er vliegtuigen, oceanstomers, treinstellen en auto's gemaakt. Veertig jaar geleden waren de mijnen nog open en werd er nog echt gewerkt.

Ook in Amersfoort vonden de laatste veertig jaar grote veranderingen plaats. De kale vlakte bij de Eem is daar onder meer het resultaat van. Niet zo lang geleden stonden daar grote fabrieken, onder andere die van Polak Frutal Works, die de meeste Amersfoorters zich nog wel zullen herinneren. Dit bedrijf is dan ook nog niet zo lang weg. Niet iedereen zal dat overigens betreuren, want het bedrijf rook je tot in de wijde omtrek en dat was niet altijd prettig. Anders is dat met de Phoenix-brouwerij, die al veel langer weg is. Het bedrijf was in een prachtig gebouw aan het Smallepad gevestigd. Had dat er nu nog gestaan, dan zou het waarschijnlijk niet afgebroken worden. Ondanks de naam is het bedrijf niet meer uit zijn as herrezen; kantoren zijn ervoor in de plaats gekomen, alleen de naam van het bedrijf is overgebleven.

Vlak naast de grote brouwerij stond de Soplafabriek, de sigarenfabriek, en even verderop de koekjesfabriek van Meursing, bij beide bedrijven werkten honderden mensen. Het bedrijf van Meursing (nu ligt op die plaats een troosteloze parkeerplaats in afwachting van wat gaat komen) was overigens niet de eerste fabriek die daar stond, daarvóór stond er een textielfabriek. Weg zijn al die bedrijven, weg zijn ook de gebouwen waarin ze gevestigd waren. Van de fabrieksgebouwen die er nog staan, heeft een aantal een andere bestemming gekregen, zoals het gebouw van de vleeswarenfabriek van Noack, waar nu de boekhandelaar De Slegte zijn landelijke magazijn van tweedehandsboeken in onder heeft gebracht. Ook het gebouw waar begin jaren 50 Molenaars Nederlandse Automobielfabriek werd gevestigd voor de assemblage van Morris-auto's staat er nog en wordt thans gebruikt door verschillende kleine bedrijfjes. De spoorwegwerkplaats staat er eveneens nog. Maar hoe lang nog? Er wordt naarstig gezocht naar een nieuwe bestemming voor dit gebouw. En dat is goed, want dit en andere fabrieksgebouwen herinneren ons aan een hele andere tijd, al ligt die tijd niet eens zo ver achter ons.²

Fabrieken maken sinds de jaren 60 dus plaats voor kantoren. Ook in Amersfoort. Maar in Amersfoort ging het allemaal een beetje anders dan elders in het land. Omdat te kunnen begrijpen, moet men bij het begin beginnen, zeg maar rond 1850. Amersfoort was toen een echte nijverheidstad. Honderden mensen werkten in de textielnijverheid en nog eens honderden in andere bedrijfstakken. Men moet zich hierbij geen grote fabrieken voorstellen; de wevers en andere beroepsbeoefenaars werkten gewoon thuis. Als gevolg van de mechanisatie van de textielnijverheid in Twente ging de textielnijverheid in Amersfoort echter verloren.³ Zij trok de gehele nijverheid in haar val mee. Werd overal in het land de nijverheid belangrijker, in Amersfoort nam de betekenis juist af (zie grafiek 1).

Grafiek 1 Aantal werknemers in de nijverheid in Amersfoort in 1849 en 1889

De stad maakte een moeilijke tijd door. Een lichtpuntje was de aansluiting van Amersfoort op het spoorwegennet. Deze verbinding bracht uiteindelijk weer allerlei bedrijven naar Amersfoort, om te beginnen de brouwerij, die in de jaren 70 van de 19de eeuw in Amersfoort werd gevestigd. In 1904 kwam daar de spoorwegwerkplaats bij. Dat gaf veel werkgelegenheid, al kwamen de eerste werknemers met het bedrijf uit Haarlem mee. De meeste werkgelegenheid werd echter buiten de industrie gerealiseerd, namelijk in de dienstensector. Amersfoort werd namelijk vanwege die goede verbindingen uitverkoren als garnizoenstad, en omdat Amersfoort zich tot een spoorwegknooppunt ontwikkelde, gaf de bedrijfstak verkeer steeds meer werk. Omstreeks 1910, toen Nederland al aardig geïndustrialiseerd was, was Amersfoort een echte dienstenstad. Het gevolg was, dat Amersfoort een relatief welvarende gemeente was geworden, die veel minder te lijden heeft gehad van de crisis in de jaren 30.⁴

Vanaf 1910 kwam industrie toch echt op gang in de stad. De reeds in Amersfoort gevestigde bedrijven groeiden en er kwamen nieuwe ondernemingen naar de stad. Voorbeelden van de eerste groep, waren de spoorwegwerkplaats, waar in 1905 ongeveer 170 mensen werkten en in 1930 450. Eysink, een oud Amersfoorts bedrijf, dat naar verluidt de eerste Nederlandse auto bouwde en in 1886 was begonnen, telde in 1908 vijftig werknemers, in 1930 meer dan het dubbele. Het bedrijf van Wolter aan de Korte Beekstraat, waar Dros in 1906 als vennoot toetrad, telde dat jaar ongeveer 12 medewerkers, had in 1959 350 mensen in dienst. Het sigarenbedrijfje van Houbaer telde in 1909 een paar werknemers, in 1930 niet minder dan 350 mensen. Toen stond het bedrijf bekend als Soplá. Naast dit laatste bedrijf kwamen er nog twee sigarenbedrijven naar Amersfoort, die het redelijk goed deden.

Er kunnen meer van dergelijke snel groeiende bedrijven genoemd worden, zoals de brouwerij en de koekjesfabriek, die trouwens tot 1919 een broodfabriek was. Nieuw waren het bedrijf van Noack. In 1919 in Amersfoort gesticht en begonnen met 14 werknemers. Dat aantal was in 1930 al vertienvoudigd. Nieuw was ook het bedrijf Huijgen en Wessel dat in 1919 werd opgericht. Het telde gelijk 150 werknemers en zou uitgroeien tot de een van de grootste bedrijven van Amersfoort met in de jaren 60 meer dan 1000 werknemers. Toen heette het bedrijf overigens Bronswerk. Nieuw was Erdal, het bedrijf werd in 1937 van Amsterdam overgeplaatst naar Amersfoort. Goednieuwe fabrieksgebouwen werden er neergezet. De gemeente ontving dit bedrijf met open armen, want hoewel Amersfoort de crisis goed doorkwam, was elke werkgever van groot belang. Nieuw was ook de Rooy's Electriche Melange-Inrichting

Amersfoort, of beter bekend als Remia. In 1934 begonnen, kon reeds in 1938 een nieuwe fabriek aan de Isseltse weg neergezet worden.⁵

Amersfoort industrialiseerde eindelijk. De jaren 30 tot 60 kunnen de hoogtij dagen van de Amersfoortse industrie genoemd worden. Dat is met een aantal cijfers te illustreren. Werkten rond 1890 70 mensen bij industriële bedrijven, in 1930 waren dat er 2.400 en in 1963 7.200.⁶ Vooral in de bedrijfstakken metaal en voedings- en genotsmiddelen werd de sterkste groei gerealiseerd. Dat was overigens conform de landelijke ontwikkelingen.⁷

Toch bleef Amersfoort ook toen bovenal een dienstestad. In vergelijking met de nijverheid in veel andere steden bleef deze sector in Amersfoort klein. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een vergelijking van de nijverheid in Amersfoort met die sector in zes andere destijds ongeveer even grote gemeenten, waaronder Hengelo, Deventer en 's-Hertogenbosch. Werkten in deze gemeenten respectievelijk 53, 46 en 43% van de beroepsbevolking in de nijverheid, in Amersfoort lag dat percentage net boven de 30% (grafiek 2). Een vergelijking voor 1930 geeft hetzelfde beeld.⁸

Niettemin was ook in Amersfoort de industriële sector tussen 1930 en 1960 groter dan deze ooit geweest was in de 20ste eeuw. De eerste tekenen van teruggang in Amersfoort waren echter al vóór 1960 te zien. De eerste industriële bedrijven sloten al voor die tijd hun poorten. Die teruggang vond aanvankelijk voornamelijk in één bedrijfstak plaats, namelijk de bedrijfstak voedings- en genotsmiddelen. In de eerste plaats binnen de sigarenindustrie. In 1960 was daar al niets meer van over. De drie grote sigarenbedrijven hadden heel snel het veld moeten ruimen, eerst was het aantal werknemers afgenomen. Ook Remia verdween van het Amersfoortse toneel en verhuisde naar Den Dolder. Een bijzonder bedrijf buiten de bedrijfstak voedings- en genotsmiddelen dat voor Amersfoort verloren ging was Eysink. Het bedrijf dat sinds 1911 aan het Julianaplein was gevestigd ging halverwege de jaren 50 failliet. Het verdwijnen van deze bedrijven had een negatief effect op de Amersfoortse industrie, het aantal werknemers in deze sector nam relatief af. De Amersfoortse ontwikkeling week hiermee af van de nationale ontwikkeling, waar nog een groei te zien was. Toch was er in absolute termen nog steeds sprake van groei in de Amersfoortse industrie.

Dat veranderde na 1960. Na 1960 nam het aantal werknemers in de industrie absoluut gezien af. Dat was nog niet eerder gebeurd in de 20ste eeuw. Nog steeds was het vooral de bedrijfstak voedings- en genotsmiddelen verantwoordelijk voor deze afname, maar ook in andere bedrijfstakken verminderde de werkgelegenheid. De spoorwegwerkplaats en

Erdal hadden eind jaren 60 veel minder mensen in dienst dan eind jaren 50. Molenaars assemblagefabriek werd in 1963 stopgezet. Bedrijven automatiseerden de productie waardoor langzaam maar zeker minder mensen nodig waren. In 1970 verdween de brouwerij uit Amersfoort en in 1974 werd de Amersfoortse Broodfabriek, een nog niet genoemd bedrijf, overgeplaatst naar Utrecht. Sindsdien is het aantal bedrijfssluitingen alleen maar toegenomen.

Hoe moeten deze ontwikkelingen verklaard worden, zowel de opkomst van de industrie als de neergang? Het is door een combinatie van internationale, nationale en lokale factoren dat de zaken zijn gegaan zoals ze zijn gegaan. De industrialisatie was een internationale ontwikkeling, die in Engeland na 1780 is begonnen en in Nederland, zoals gezegd, na 1860 van start ging. De eerste kennismaking met de industrialisatie viel Amersfoort zeer zwaar, want, zoals ook al gezegd, door de mechanisatie in de textielnijverheid in Twente ging die in Amersfoort failliet. Dat had waarschijnlijk te maken met de relatief hoge lonen in de stad.⁹ Honderden textielarbeiders moesten naar ander werk omzien, dat er niet was en dus trokken ze maar weg. De Amersfoortse bevolkingsgroei stagneerde in die tijd. In 1850 woonden er ongeveer 12.900 in de stad en in 1875 niet meer dan 13.400.¹⁰

Een belangrijk impuls kreeg de Nederlandse industrie tijdens de economische opgang van na 1895, die met wat onderbrekingen tot eind jaren 20 aanhield. Toen maakte ook de industrie in Amersfoort een belangrijk opgang mee, want de hoogte van de lonen in Amersfoort vormde toen minder een belemmering. Erdal kwam juist naar Amersfoort vanwege de gunstige lonen ten opzichte van Amsterdam en bij de CAO voor de sigarenindustrie van 1931 werd Amersfoort in dezelfde loonklasse ingedeeld als de industriestad Eindhoven. De Amersfoortse sigarenfabrieken konden derhalve tot bloei komen. Toch stonden de Amersfoortse lonen in de bedrijfstak voedings- en genotsmiddelen onder een opwaartse druk, vanwege het feit dat in andere bedrijfstakken hogere lonen werden uitbetaald en dat zou de genoemde bedrijfstak uiteindelijk opbreken.

Belangrijker wellicht nog dan de hoogte van de lonen was de goede bereikbaarheid van Amersfoort, mede dankzij de centrale ligging en de goede spoorwegverbindingen. Verschillende bedrijven kwamen onder meer daarom naar Amersfoort. Het gaat nu over een tijd waarin het autoverkeer nog niet goed ontwikkeld was en niet alle delen van het land ontsloten waren door snelwegen. De brouwerij is het eerste voorbeeld van een bedrijf dat naar Amersfoort kwam vanwege de verbindingen, hoewel ook van belang was dat hier goed water uit de grond te halen was. Vers

BRUSSE

gebrouwen bier moest zo snel mogelijk naar de klant en dat ging niet zo goed per paard en wagen via hobbelige en onverharde wegen. De spoorwegwerkplaats is een ander voorbeeld en zo volgden er meer. Amersfoort ontwikkelde zich echter, dankzij de aanleg van de spoorwegen, in de eerste plaats als dienstestad, waardoor de lonen werden opgestuwd.

In de jaren 30, 40, 50 en 60, toen Nederland veel beter ontsloten werd en het vrachtverkeer over de weg steeds meer opkwam, gold het voordeel van de centrale ligging veel minder en ging de hoogte van de lonen zwaarder tellen. In de voedings- en genotsmiddelen industrie waren de lonen relatief laag, en juist deze bedrijfstak delfde daardoor als eerste het onderspit. De metaalindustrie in Amersfoort kon het veel langer uithouden. Dankzij de betere verbindingen groeide de internationale concurrentie. De Nederlandse bedrijven moesten steeds beter presteren en dat deden ze onder meer door te bezuinigen op de kosten. Fusies en overnames werden gewoon. Schaalvergroting werd het credo. De sigarenfabriek van Roelofs, voormalige Sopla-fabriek, maakte reeds in de jaren 50 deel uit van een groot sigarenconcern, de Verenigde Hollandse Sigarenfabrieken, die de productie uiteindelijk overplaatste naar elders. Remia fuseerde met de NV Stichtse Margarinefabriek en verplaatste de productie. De brouwerij was in 1960 met Oranjeboom te Breda gefuseerd die de productie overplaatste. De Amersfoortse Broodfabriek was overgenomen door de Lubro Bakkerij die de productie in Utrecht concentreerde.

De teruggang in de nijverheid was vervelend voor Amersfoort, maar de stad is deze teruggang tamelijk goed doorgekomen, omdat de industrie beperkt was ontwikkeld. De neergang in de industrie werd ruimschoots gecompenseerd in de groei van andere bedrijfstakken buiten de industrie. Kijkt men bijvoorbeeld naar Tilburg, daar waren de ontwikkelingen regelrecht een ramp, zodat de stad na decennia lange bevolkingsgroei voor het eerst een bevolkingsdaling zag in de jaren 70.¹¹ Wat in Amersfoort na 1860 was gebeurd gebeurde in Tilburg en Enschede na 1960.

In Amersfoort groeide de bevolking alleen maar. Tussen 1840 en 1880 was de bevolking nauwelijks gegroeid, maar daarna groeide de stad als nooit tevoren. Amersfoort behoorde tot de snelste groeiers van het land. De stad groeide sneller dan menig industriestad en na 1960 ging die groei gewoon door alsof er niets was gebeurd. De groei werd dan ook niet of zeer ten dele bepaald door de ontwikkelingen in de nijverheid en industrie, maar vooral door die in de dienstensector. De bevolkingsgroei ging gepaard met een groeiende welvaart. Amersfoort werd een tamelijk welvarende stad. Daar kwam na 1960 geen verandering in.

Er kan gesteld worden dat de jaren 60 van de 20ste eeuw wat betreft de economische en sociale ontwikkelingen voor Amersfoort geen duidelijke scheidslijn is. Amersfoort stortte niet in de afgrond zoals Tilburg en Enschede, die jaren nodig hadden om weer omhoog te krabbelen. Amersfoort had die prijs al honderd jaar eerder betaald. Als er een breekpunt aangegeven moet worden, dan komen de jaren 60 van de 19de eeuw eerder in aanmerking dan die van de 20ste eeuw.

NOTEN

1. Jan Luiten van Zanden: *Een klein land in de 20^e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*. Utrecht 1997. 196-197; Ronald van der Bie en Jan Pieter Smits: *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen 1800-1999*. Voorburg/Heerlen, 2001. 21 en 88-89, en H.J. de Jong: *De Nederlandse industrie. Een vergelijkende analyse op basis van de productiestatistieken*. Amsterdam, 1999, 2-4. Cijfers beroepsbevolking nijverheid betreffen bedrijfstakken delfstoffenwinning, industrie, nutsbedrijven en bouwnijverheid.
2. Voor de oudste geschiedenis van de meeste genoemde bedrijven zie: Paul Brusse: *Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen*. Amersfoort, 1993. passim. Over het bedrijf van Molenaar zie *Een excursie door Molenaar's Nederlandse Automobielfabrieken te Amersfoort*. Z.pl., z.j.
3. Brusse: *Amersfoort*. 80-85.
4. Brusse: *Amersfoort*. 62-69, 72-80 en 128-135.
5. Bronnen voor ontwikkelingen tot 1930 zie Brusse: *Amersfoort*. passim. Voor de bronnen voor de ontwikkelingen daarna wordt hier (ook voor de rest van het betoog, tenzij anders vermeld) verwezen naar de bronvermeldingen bij de (door Brusse geschreven) hoofdstukken over de economische geschiedenis van Amersfoort 1795-1975 die te zijner tijd gepubliceerd zullen worden in een groot overzichtswerk over de Amersfoortse geschiedenis. Deel 3 van *Amersfoort zoals het was* geeft veel informatie over Amersfoortse bedrijven. Over Eysink en de Phoenix-brouwerij zijn nog niet zo lang geleden boeken verschenen: Vincent van der Vinne: *Eysink van fiets tot motorfiets*. Amsterdam, 2001, en Onno Kleefkens: *Opvallend anders. De Amersfoortse Phoenix brouwerij 1873-1970*. Amsterdam, 2001.
6. Gemeenteverslag Amersfoort 1891, bedrijfstellingen CBS 1930, 1963.
7. De Jong: *De Nederlandse industrie*. 10-11.
8. Zie Brusse: *Amersfoort*. 189-190.
9. Brusse: *Amersfoort*. 82.
10. Databestand Hofstee. Dat is een bestand met bevolkingscijfer per gemeente vanaf 1811 verzameld en berekend in opdracht van Prof.dr. E.W. Hofstee, dat ter inzage ligt bij de afdeling Sociologie van de Wageningen Universiteit. Sinds enige tijd zijn via de website van het CBS (statline) ook de bevolkingsgegevens uit de 19de en 20ste eeuw per gemeente beschikbaar.
11. Henk van Doremalen: Stadsvernieuwing en cityvorming. Demografie en ruimtelijke ontwikkeling 1945-2000. In: Cock Gorisse (red.): *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw*. Tilburg, 2001. 449-464, aldaar 452.

'Wij hebben er TABAK van!'

Bestuurlijke ambitie en politieke opwinding tussen 1950 en 1975

door **ADDY SCHUURMAN**

Met het begrip "de maakbaarheid van de samenleving" wordt een bedrieglijk beeld opgeworpen. In de jaren 90 is het begrip ten grave gedragen, in de eerste plaats door de neoliberale critici van de verzorgingsstaat. Zij identificeerden het gehate maakbaarheidsideaal vooral met de jaren 70, met het kabinet Den Uyl. Maar wie zich met lokale geschiedenis bezig houdt, situeert het ideaal in een eerdere periode uit de geschiedenis. In dit artikel zal worden betoogd dat het maakbaarheidsdenken in Amersfoort in de jaren 50 hoogtij vierde en dat de generatie die met het kabinet Den Uyl wordt geassocieerd – de generatie die in de jaren 60 zijn ideeën opdeed en in het volgende decennium een greep naar de macht deed – juist tot de heftigste critici van deze ideologie behoorden. Rond 1970 kwam het protest op twee manieren tot uitdrukking, namelijk in de ludieke acties van TABAK en in de politieke aardverschuiving bij de verkiezingen van 1970. De gebeurtenissen – en de achterliggende processen – hadden grote gevolgen voor het gezicht van de stad, voor het gemeentebestuur en voor de politiek. Zo vormt de periode rond 1970 een scharnierpunt in de Amersfoortse geschiedenis.

Burgemeester Molendijk: de maakbaarheid van de stad als ideaal

Er was in de jaren 50 één man die het gezicht was van Amersfoort en als geen ander het ideaal van de maakbaarheid van de stad belichaamde: burgemeester Molendijk. Amersfoort heeft in de 20ste eeuw geen burgemeester gehad die meer ideologisch bevlogen was dan deze burgervader.¹ Hij was sociaal-democraat in hart en nieren; sinds zijn militaire dienst bevriend met Koos Vorrink, leider van de Arbeiders Jeugd Centrale, de socialistische jeugdbeweging. De idealen van de AJC vonden in Molendijk een enthousiaste propagandist en toen hij in 1946 burgemeester van Amersfoort werd, toog hij aan het werk om deze idealen te verwezenlijken. In zijn installatierede voor de gemeenteraad zette hij zijn visie uiteen. In de moderne naoorlogse samenleving vroeg een nieuw vraagstuk om een oplossing: de plaats van de moderne stadsbewoner binnen de grote, anonieme stad. In de woorden van Molendijk ging het vooral om "den modernen mensch, die, nagenoeg zonder bindingen, ergens in een

stadswijk woont. Die den anderen mensch eenige huizen verder in dezelfde straat, niet of nauwelijks kent, die zich in zijn persoonlijkheid niet meer bewust is en wegzakt in de groote, grauwe, amorphe massa, die geen deel heeft aan de publieke zaak of er slechts een negatief gerichte belangstelling voor heeft en zich niet medeverantwoordelijk voelt. Deze massamensch moet opnieuw ingeschakeld worden. Zijn zelfwerkzaamheid moet geprikkeld worden. Zijn burgerzin moet opgewekt worden; hij moet weer aandacht krijgen voor het gemenebest.”²

Volgens Molendijk was er één middel dat als geen ander de betrokkenheid bij de stad stimuleerde: het brede terrein van kunst en cultuur. In Amersfoort heerste op cultuurgebied over het algemeen een behoudende sfeer. In de architectuur was de Delftse school maatgevend, de traditionalistische richting die zich liet inspireren door de architectuur van de Gouden Eeuw.³ Stadsarchitect Van der Tak bepleitte in de jaren 40 bijvoorbeeld de sloop van gebouwen in het oude centrum die volgens moderne architectuurprincipes, zoals de Jugendstil en Nieuwe Zakelijkheid, tot stand waren gekomen.⁴ Molendijk sloot bij dit traditionalisme aan met de vestiging van de Beiaardierschool in 1953, maar bewees bovendien oog te hebben voor moderne kunstopvattingen. Hij richtte de kunstenaarsgemeenschap de Amersfoortse Gemeenschap op en liet de gemeente veel kunstwerken aankopen. De tentoonstellingsruimte De Zonnehof van Rietveld (1959) behoort tot de zeldzame hoogtepunten waarbij Amersfoort aansluiting wist te vinden bij de eigentijdse architectuurstromingen. Maar onbetwist hoogtepunt in het streven naar de nieuwe gemeenschapsvormden de stadsfeesten naar aanleiding van 700 jaar stadsrechten in 1959. De burgemeester wist hiermee de Amersfoortse bevolking te injecteren met het oude AJC-enthousiasme.

Hoe vaag en hoogdravend zij tegenwoordig op ons mogen overkomen, de idealen van Molendijk waren niet alleen gefundeerd op utopische heilsverwachtingen, maar evenzeer op moderne wetenschappelijke inzichten. Psychologische, sociologische en economische begrippen en theorieën lagen ten grondslag aan zijn optimistische visie. Molendijk wilde Amersfoort naar de toekomst leiden op basis van verworven kennis en wetenschap. Door nauwgezette studie van problemen kon men gericht werken aan een oplossing van de maatschappelijke vraagstukken. Een empirische invalshoek was daarbij essentieel. Voor de oorlog was de beschrijvende geografie of sociografie aan de universiteiten in Nederland tot grote bloei gekomen. Maar een dergelijke kennis was in Amersfoort bij het aantreden van Molendijk nauwelijks aanwezig. Een van de eerste daden van de nieuwe burgemeester betrof dan ook een onderzoeksoopdracht aan het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam. Dit bureau moest met behulp van wetenschappelijke methoden aangeven onder welke

voorwaarden Amersfoort zou kunnen uitgroeien tot een stad met 100.000 inwoners⁵ en wat de gevolgen zouden zijn voor economie en infrastructuur. Het NEI verrichtte in de periode 1946-1948 een aantal deelstudies naar bevolkingsontwikkelingen, economische toestanden, sociale verhoudingen en verkeersbewegingen. Deze gegevens resulteerden in voorspellingen voor de toekomstige woningbehoefte, de vraag naar bedrijfsterreinen en de verkeersstromen.

Het NEI kwam in 1949 met de resultaten.⁶ Wonderlijk genoeg trok het uitgangspunt van de studie de meeste aandacht, namelijk de wens van de burgemeester dat de stad naar een omvang van 100.000 inwoners zou moeten groeien. Het NEI ondersteunde deze wens en voorspelde dat dit niveau rond 1970 zou worden bereikt. Het getal kreeg al snel een magische klank, als zou de keistad door een onontkoombaar lot een gigantische groei doormaken en zich daar dus maar beter op kon voorbereiden. Een Amersfoortse burger, J. Spaander, was echter niet overtuigd van het onafwendbare lot dat Amersfoort wachtte. Hij deed de rekensom van het NEI over en kwam tot een voorspelling van 70.000 inwoners in 1970;⁷ het zouden er uiteindelijk ruim 78.000 worden. De burgemeester had evenwel zijn doel bereikt, namelijk de bevolking ervan doordringen dat er grote veranderingen op til waren en dat rigoureuze stedenbouwkundige ingrepen noodzakelijk waren. De tijd was rijp om het Kernplan in de openbaarheid te brengen.

Het Kernplan 1949

Sinds 1945 had men in alle stilte aan het plan gewerkt⁸ Het Kernplan⁹ was een product van wethouder J. Koopmans van Gemeentewerken en D. Zuiderhoek, de stadsarchitect. De laatste kreeg inhoudelijke adviezen van W.M. Dudok, die als stedenbouwkundige voor de gemeente Hilversum internationale faam had verworven.

Zuiderhoek zette zwaar in. De stad kampt met verschillende stedenbouwkundige gebreken en was bovendien totaal niet berekend op het voorspelde groeiscenario. De stadsarchitect somde meer dan tien dringende problemen op. Ten eerste liep het verkeer vast. Bij een stad van 100.000 inwoners zou de Langestraat als doorgaande verbinding niet te handhaven zijn. Nu al pleegde het vele verkeer dat zich door de Langestraat wurmde, een aanslag op het leefklimaat en was het een bron van grote verkeersproblemen. Verder waren de verbindingen tussen de binnenstad en de buitenwijken volstrekt onvoldoende. Met name het Soesterkwartier en het station waren vanuit het centrum slecht bereikbaar. Daarnaast was de stedenbouwkundige opzet van de stad een wangedrocht: de binnenstad lag excentrisch door de eenzijdige groei in het westen en

zuiden van de gemeente. En ten slotte kampte men met ruimteproblemen, zodat er geen plaats was voor publieke voorzieningen zoals een nieuw gemeentehuis of een schouwburg c.q. theater.

Voor alle problemen had Zuiderhoek een oplossing. De excentrische ligging van het centrum kon worden hersteld door de aanleg van nieuwe wijken (Randenbroek, Kruiskamp en de Koppel) in het noorden en oosten van de stad. Voordien ondervonden deze lage gronden veel wateroverlast, maar het gevaar van overstromingen was geweken met de aanleg van de Afsluitdijk en het Valleikanaal. Verder werd een nieuw verkeersstelsel gepresenteerd. De nieuwe wijken werden met elkaar verbonden via een weg langs het Valleikanaal, met haaks daarop (en gebruik makend van bestaande wegen) verbindingen naar de binnenstad, die zich richten op de Onze-Lieve-Vrouwetoren. Zo ontstond een – deels zeer geslaagde – visuele samenhang tussen de buitenwijken en de binnenstad. Deze radiaalwegen kwamen uit op een ringweg rond het centrum, die ook diende om het verkeer door de Langestraat te ontmoedigen. Via een tunnel onder het spoor werd de ringweg verbonden met het Soesterkwartier. De aanleg van de Stadsring vroeg echter ingrijpende maatregelen. Gedeelten van de stadsgracht moesten worden gedempt; de overige gedeelten konden dan worden opgeknapt. Ten slotte moest de binnenstad een nieuwe impuls krijgen, onder meer door nieuwe voorzieningen. Door saneringen zou een nieuw raadhuisplein moeten ontstaan, terwijl de sloop van de markthallen aan de Breestraat ruimte schiep voor andere voorzieningen, zoals het theater.

De plannen voor de uitbreidingswijken ontvingen brede instemming. Het werk van het NEI had een diepe indruk gemaakt en ook een slimme marketing bespoedigde de besluitvorming. Zuiderhoek suggereerde dat de nieuwbouwwijken als bloemblaadjes rond het centrum gedrapeerd, de stad weer een natuurlijke, logische opbouw zou geven. Andere aspecten van het Kernplan stuitten echter op een storm van kritiek. Ten eerste moest een aantal fabrieken en woningen wijken voor de plannen. De verschillende eigenaren (zoals Meursing, Erdal maar ook het liberale raadslid W. van Gent zag zijn huis bedreigd) protesteerden heftig tegen de onteigening van hun bezittingen. Daarnaast werden er in het Soesterkwartier 3309 handtekeningen¹⁰ opgehaald van bewoners, die de ondertunnelde weg naar de wijk op een andere plaats wensten, namelijk op de plaats van de huidige Brouwerstunnel. De weg zou in dat geval aansluiten op de Puntenburgerlaan. In de gemeentelijke oplossing leidde de hoofdverkeersweg langs de wijk en niet er dwars door heen. Achteraf gezien een gelukkige keuze, die getuigde van een vooruitziende blik.

De meeste beroering wekte echter de demping van een gedeelte van

de stadsgracht en de herinrichting van het gebied. In Amersfoort bundelde het Comité ter Bescherming van Algemene en Bijzondere Belangen binnen Amersfoort alle kritiek en presenteerde alternatieven. Zo ontwikkelde ene G. Adriaan een alternatief plan, waarin gekozen werd voor een rondweg op grotere afstand van het centrum, ongeveer het huidige tracé volgend van de Ringweg Koppel, Ringweg Kruiskamp, Ringweg Randenbroek tot de Gasthuislaan.¹¹ Daarnaast trachtten verschillende instellingen die het cultureel erfgoed bewaakten de gemeente op andere gedachten te brengen. De Amersfoortse Oudheidkundige Vereniging Flehite trad in het strijdperk, maar ook landelijke verenigingen die zich het behoud van stedenbouwkundige structuren (zoals de Bond Heemschut, de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond) en van vestingwerken (zoals Menno van Coehoorn) ten taak stelden. Burgemeester en Wethouders wisten echter van geen wijken en zetten de plannen door. Op 8 augustus 1949 stemde ook de gemeenteraad in met het Kernplan. Verschillende tegenstanders togen vervolgens naar de rechter om de besluiten terug te draaien, maar in 1955 velde de Kroon het laatste oordeel: de demping werd toegestaan.

De voorbereidingen waren toen al in volle gang. De werkzaamheden duurden van 1957 tot 1964. Eerst werd de zuidelijke singelgracht gedempt (het gedeelte van de Kleine Haag naar de Molenstraat), waarna de weg naar het Soesterkwartier werd aangelegd. De tunnel onder het spoor werd in 1958 voor het autoverkeer geopend. Pas hierna werd begonnen met de aanleg van de Stadsring-Zuid en -Oost. In 1959 startte de demping van de westelijke stadsgracht (bij de Koppelpoort) en ongeveer tegelijkertijd werd de Molenstraat aangelegd.

Naar aanleiding van het Kernplan gingen ook delen van de binnenstad op de schop. Daar speelden belangentegenstellingen tussen de woon-, winkel- en verkeersfuncties, die elkaar in de weg stonden. De binnenstad verloor geleidelijk zijn woonfunctie. De toenemende verkeersstromen door de Langestraat veronaangenaamden het woonklimaat. Verder werd de binnenstadbewoner verdrongen door winkeliers. Woonhuizen werden verbouwd tot winkels; zij maakten soms zelfs plaats voor grote warenhuizen, zoals Ramselaar aan de Langestraat (1929) en de V&D aan de Utrechtse straat (1935).¹² Winkeliers die voordien boven hun winkelpand woonden, verlieten geleidelijk de binnenstad. Het gemeentebestuur had in deze kwestie tegenstrijdige ambities. Enerzijds wilde zij de leegloop van de binnenstad stoppen en het monumentale karakter behouden, maar tegelijkertijd werd met alle kracht ingezet op cityvorming, op het versterken van de economische functie van de binnenstad ten behoeve van winkels en bedrijven. In verscheidene

saneringsronden maakten woonhuizen plaats voor grootschalige kantoren en winkels.¹³

Vooraf de westelijke laat-middeleeuwse schil tussen binnenste en buitenste stadsgracht (in het gebied tussen de Utrechtsestraat en Hellestraat/Stadhuisplein, met een uitloper naar de locatie Achter de Arnhemse Poortwal) werd grondig aangepakt. De eerste saneringsronde in het gebied bij de Hellestraat werd gemarkeerd door de bouw van het Postkantoor (1958) en de Polikliniek van de Lichtenberg (1963). Ook het Raadhuisplein ging op de schop. In 1962 kwam de eerste nieuwbouw van het stadhuis tot stand en tot 1970 werden er voorbereidingen getroffen voor nieuwe vleugels. Daartoe werd het Davidsbolwerk gesaneerd, waarbij de handelsschool, de ambachtsschool en de brandweerkazerne moesten wijken. Kleinere projecten waren de sanering van de Mooierstraat (1961) en Achter de Arnhemse Poortwal (1966). Beide lokaties kregen een (voorlopige) bestemming als parkeerterrein; zij vormden decennialang open wonden in het stadshart. Het Mooiersplein kreeg pas in de jaren 90 een definitieve winkelbestemming (het kinderwinkelcentrum Het Drakennest).

Het is altijd makkelijk achteraf oordelen, maar men kan stellen dat de demping en alles wat daarbij kwam vanuit stedenbouwkundig oogpunt geen schoonheidsprijs verdient. Grote delen van het gebied zijn bijna veertig jaar een rommeltje geweest en zonder samenhang. In het nieuwste project – het Sint-Jorisplein – lijkt de binnenstad zich definitief af te keren van de Stadsring. Ook uit verkeersoogpunt is een kritische noot gerechtvaardigd. De oorspronkelijke bedoeling van de Stadsring – het weren van doorgaand verkeer uit de binnenstad – werd al tijdens de werkzaamheden goeddeels irrelevant. Door de aanleg van snelwegen rond de stad verloren de Langestraat en de Stadsring hun bovenregionale functie. Het doorgaande verkeer werd immers rond de stad geleid met behulp van de Rijksweg 1 ten noorden van de stad (in 1948 geopend) en de Rijksweg 23 ten oosten van Amersfoort (in 1962 geopend). Uit verkeerstellingen bleek dat de aanleg van de snelwegen veel van het verkeer van de Stadsring wegnam.¹⁴

Huslage en Rooimans nemen het stokje over

Zo heeft het driemanschap Molendijk-Koopmans-Zuiderhoek eind jaren 40 de stedenbouwkundige agenda voor de periode tot ver in de jaren 60 bepaald. Maar het stokje werd overgenomen. Niet door de opvolger van Molendijk, burgemeester Hans de Widt, die in 1962 aantrad en na een lang ziekbed in 1970 kwam te overlijden. Er was geen groter verschil mogelijk met zijn voorganger. De Widt kwam in Amersfoort als een

partijloze en zo heeft hij zich ook gedragen. Hij heeft geen stempel op de stad kunnen drukken. Maar de stad beschikte eind jaren 60 wel over een ambitieuze sociaal-democratische wethouder, Huslage en een even zo bevlogen stedenbouwkundige, Rooimans.¹⁵ Deze twee ontpopten zich tot de ware erfgenamen van Molendijk.

De realisatie van het Kernplan betekende uiteraard niet het einde van alle verkeersproblemen. Reeds in 1959, toen de graafmachines nog volop aan de Stadsring werkten, klaagde de Kamer van Koophandel: "In Eemland rijden nu 10.000 automobielen rond, waarvan een kwart vrachtwagens. Er moet dus snel wat aan het wegennet gedaan worden."¹⁶ Een groep grote ondernemers, met Nefkens aan het hoofd, pleitte een jaar later voor de aanstelling van een verkeersdeskundige. De groep ontving een gewillig oor bij het gemeentebestuur. In overleg met de directeur Gemeentewerken werd de Duitser Schaechterle uit Ulm aangenomen om een verkeersanalyse te maken. Schaechterle had ervaring met de Nederlandse situatie: hij had in Utrecht¹⁷ en Eindhoven gewerkt. In de jaren 1962-63 werd een grote verkeersstelling gehouden, waarvan de resultaten werden neergelegd in het *Verkeersplan Amersfoort 1965*. In het verkeersplan was een hoofdverkeerswegenstructuur neergelegd, die uitging van een stad van 100.000 inwoners in 1985. Belangrijkste element was een tweede *boulevard périphérique* (ringweg) rond de stad. In aansluiting op de noordelijke randweg langs het Valleikanaal (die al grotendeels was aangelegd), pleitte Schaechterle voor verlenging in westelijke en zuidelijke richting met een aansluiting op de Gasthuislaan.¹⁸ Het idee van G. Adriaan, tijdens de discussies over het Kernplan door de gemeente afgewimpeld, zou alsnog worden gerealiseerd.

Maar wat te doen met het verkeer in en rond het centrum? Het gemeentebestuur wilde vooralsnog de binnenstad bereikbaar houden voor het autoverkeer. In het *Verkeersplan Amersfoort 1965* presenteerde Schaechterle daarentegen een visie die uitging van de binnenstad als een voetgangersgebied. Rond het centrum wilde hij parkeerterreinen, die hij onder meer projecteerde op de Appelmarkt, de Varkensmarkt en bij de Onze-Lieve-Vrouwetoren. De Muurhuizen bleef in de visie van de Duitse stedenbouwkundige een verkeersweg. Maar voor de gemeente was de binnenstad als voetgangersgebied een halte te ver. Het bestuur pakte de verkeersproblematiek vooralsnog aan met enkele halve maatregelen: men koos voor eenrichtingsverkeer in de binnenstad en op de Varkensmarkt, inmiddels een druk, chaotisch verkeersplein midden in de stad, werden verkeersbeperkende maatregelen genomen.¹⁹ Wel werd Schaechterle gevraagd om twee aspecten verder uit te werken, namelijk om met een visie te komen op het parkeren en het openbaar vervoer in de binnenstad.

In 1969 kwam hij met een parkeerplan, in 1970 met een openbaar vervoerplan. Het idee van een voetgangersgebied had hij toen al laten varen: zo plande hij weer een busverbinding door de Langestraat.

Ondertussen had ook de gemeente niet stilgezeten. In 1969 presenteerden de stedenbouwkundige A.H. Rooimans en wethouder W. Huslage een integrale stedenbouwkundige visie op de binnenstad: *De Amersfoortse binnenstad – Vorm en functie in een nieuwe tijd*. De gemeente had wederom een magisch getal uit de hoge hoed getoverd: *„de Amersfoortse binnenstad zal te zijner tijd de city-functie moeten vervullen van een stedelijk gebied van circa 250.000 inwoners.”*²⁰ Daar was de binnenstad niet op berekend; er werden dan ook ingrijpende maatregelen aangekondigd. Het aantal bedrijven en winkels diende fors (met 90.000 m²) te worden uitgebreid en verkrotte gedeelten moesten worden opgeruimd. Om de toegankelijkheid van het centrum te verbeteren werd ervoor gekozen om de auto vrij baan te geven; deze moest overal kunnen komen en overal kunnen parkeren. Deze ambities werden uitgewerkt in liefst twintig deelplannen voor de gehele binnenstad. De binnenstad moest op de schop. Men voorzag onder meer in de aanleg van twee nieuwe pleinen, de bouw van vier parkeergarages in de binnenstad en het doortrekken van de stadsring aan de noordzijde van de kern. Daarnaast was er een nieuwe doorgaande oost-westverbinding ontworpen, van de Molenstraat, via de af te breken markthallen in de Breestraat naar de Hof en vandaar via de Nieuwstraat/Zevenhuizen naar de Herenstraat. Dit alles betekende de sloop van verschillende rijksmonumenten en honderden woningen, benevens de demping van een gedeelte van de Langegracht. De Nieuwstraat en de Stovestraat zouden van de stadsplattegrond moeten verdwijnen.

De plannen van Rooimans en Huslage borduurden voort op het werk van Molendijk en Zuiderhoek, maar voegden daar nieuwe elementen aan toe. Waar de laatstgenoemden zich concentreerden op het gebied buiten de binnenste singel, waagden Huslage en Rooimans de sprong naar de oude stad. Voor de lezer lijkt het achteraf onbegrijpelijk, hoe men dergelijke forse ingrepen heeft kunnen bedenken. Vooral omdat volkomen helder is, dat de verkeersproblematiek op deze wijze alleen maar erger werd. Tegelijkertijd zou de middeleeuwse structuur in zijn kern worden aangetast. En hier ligt waarschijnlijk de belangrijkste drijfveer van de plannenmakers, hoewel zij dit niet aan het papier hebben toevertrouwd. Wilde Amersfoort met zijn tijd mee gaan, moest het juist het juk van de oude structuren afwerpen en zich vol op de toekomst richten. Een toekomst met als ideaal de Amerikaanse city, dat wil zeggen een centrum met grootschalige kantoorgebouwen en drukke verkeerswegen. De geplande doorbraak zou zonder meer tot een forse transformatie van het

centrum leiden, waarbij op termijn alle oude bebouwing vervangen zou worden door hoogbouw; ongeveer de ontwikkeling die men tegenwoordig bij het station kan waarnemen en die gepland is voor het Eemkwartier. Maar wat voor moderne stedenbouwkundigen in de jaren 60 als ideaalbeeld gold, was voor anderen een gruwel.

Op de barricaden

Want ondertussen was er overal in het land een beweging ontstaan, die zich verzette tegen de ambitieuze plannenmakerij. De critici bestempelden de bestuurders tot regenten die symbool stonden voor de periode van de Wederopbouw en de jaren 50. De bekrompen burgerbestuurders moesten plaats maken voor de generatie van de jaren 60, voor de nieuwe idealen. Maar welke idealen? De kracht van de protestbeweging lag vooral in de kritiek; wanneer het aankwam op het geven van alternatieven bleef men steken in kleinburgerlijk utopisme. "*Small is beautiful*" en "Grenzen aan de groei" werden wervende strijdkreten. Vanuit deze gedachten verzette men zich tegen de verkeersplannen en de daarmee gepaard gaande saneringen van de oude binnensteden. De schaalvergroting tastte immers het karakter van de stad onherstelbaar aan en het onbeperkte groei-denken bood bovendien geen oplossing voor de verkeersproblemen. Aan de verkeerscapaciteit van de binnenstad was immers wel degelijk een grens gesteld. Een nieuw maakbaarheidsideaal deed zijn intrede: grenzen aan de groei. De mobiliteit wordt immers bepaald door het aanbod van wegen en is daarmee stuurbaar; hij is geen exogene grootheid waarop een antwoord moet worden geformuleerd. In tal van steden werden grote saneringen stopgezet. In Utrecht leidden de heftige protesten bijvoorbeeld tot aanpassingen in de plannen voor het gebied rond Hoog Catharijne. Doorbraken werden afgelast en de schaal van de openbare gebouwen werd aangepast aan de stedelijke omgeving. Muziekcentrum Vredenburg werd daardoor geen imposante muziektempel, maar kreeg een bescheiden onderkomen.²¹

Ook in Amersfoort begon het publiek zich te roeren tegen de saneringen en doorbraken, zoals voorgesteld door Rooimans en Huslage. Op 14 januari 1970 werden de plannen gepresenteerd aan de Amersfoortse bevolking. Dit leidde tot een brede protestbeweging. Individuen als stadshistoricus Herre Halbertsma roerden zich heftig, maar de meeste aandacht ging uit naar 'T Amersfoorts Binnenstad Aktie Komitee (TABAK), opgericht door bewoners van de binnenstad. Met ludieke acties vroegen zij aandacht voor de gevolgen van de plannen. TABAK bereikte toppunten van creativiteit met onder andere de "*24 uur van Le RooiMans*", waarbij de stad tot race-circuit werd uitgeroepen en een

race-auto het geplande tracé aflegde. Voor de één hilarisch, voor de ander melige humor, maar in elk geval uniek voor de stad, zoals ook de opvoering van de opera *O, Johnny Hus*, waarin "Hus" zijn dochter verloor als gevolg van een ongeluk met een door de Amersfoortse binnenstad razende auto.²²

Protest in het kieslokaal De acties van TABAK vonden plaats rond de verkiezingen van 1970. Deze verkiezingen betekenden voor Amersfoort een politieke aardverschuiving. Maar de invloed reikte veel verder: zij betekenden in feite het einde van de verzuiling. Zoals de acties van TABAK een signaal waren voor de kritiek op de stedenbouwkundige opvattingen van de jaren 50 en 60, zo markeerden de gemeenteraadsverkiezingen het einde van de politieke constellatie uit de voorgaande decennia.

De politiek stond lange tijd in het teken van de verzuiling, waardoor de verhoudingen binnen de raad decennialang onwrikbaar vast lagen. Bij de verkiezingen was de PvdA altijd de grootste partij, op respectabele afstand gevolgd door de KVP, die weer op afstand werd gevolgd door de CHU, de ARP en de VVD. De verkiezingen van 1958, 1962 en 1966 gaven weinig verschuivingen te zien. Partijen wonnen of verloren af en toe een zetel, maar tot machtsverschuivingen kwam het niet.

Toch begon er in de jaren 60 iets te veranderen. De PSP wist in 1962 en de CPN in 1966 een zetel te bemachtigen. Vanaf het midden van de jaren 60 werd het verzuilde politieke stelsel ondermijnd, met name door landelijke oppositiepartijen. D66 eiste verregaande democratisering. Boer Koekoek bezocht in 1967 de stad en zorgde voor grote hilariteit. BOER KOEKOEK DOET AANVAL OP AMERSFOORTSE POLITIEK kopte de *Amersfoortse Courant*.²³ De aanval werd afgeslagen. Terwijl in grote steden als Amsterdam en Utrecht de Boerenpartij veel stemmen trok, wist Koekoek in Amersfoort weinig aanhang te mobiliseren: in 1973 behaalde de partij slechts 1% van de stemmen.

Wat moesten de confessionele partijen en de PvdA doen om de nieuwe oppositiepartijen de wind uit de zeilen te houden? Aanvankelijk koos men voor een bundeling van krachten. De sociaal-democraten zochten (onder invloed van Nieuw Links) toenadering tot radicalere groepen. In 1969 kwam het tot de oprichting van Amersfoort NU, een lokale kiesverbinding van PvdA, PPR, PSP en enkele ongebonden leden. Binnen het confessionele blok was al lange tijd sprake van samenwerking, zij het in een protestants-christelijke coalitie, met uitsluiting van de katholieken. In de jaren 50 kwamen ARP, CHU en SGP tot een lijstverbinding en in 1962 sloot het GPV zich eenmalig hierbij aan. Een samenwerking van katholieken en protestanten lag dus in Amersfoort niet voor de hand.

Onder druk van de landelijke partijen verbraken echter de lokale afdelingen van de CHU en de ARP de samenwerking met de SGP en gingen met de KVP in zee; zij vormden voor de verkiezingen van 1970 de Samenwerkende Christelijke Volkspartij.

De deelname aan de verkiezingen in 1970 viel echter voor beide coalitiepartijen behoorlijk tegen: De Partij van de Arbeid verloor liefst vier raadsleden. Ook de confessionele partij deed het slecht. De SCVP behaalde 38% van de stemmen en 14 zetels, een verlies van drie zetels. De liberale partijen profiteerden het meest van de teruggang van confessionelen en sociaal-democraten. De VVD won een zetel en D66 kwam met twee zetels nieuw in de raad.

Een nieuwe gemeenteraad boog zich dus over de plannen. Op 29 november 1971 besloten verschillende raadscommissies de plannen voorlopig in de koelkast te zetten. Er moest een nieuwe nota komen, samengesteld door de Beraadsgroep Binnenstad, waarbij ook vertegenwoordigers van TABAK werden betrokken. Op 6 juli 1973 trad de beraadsgroep met nieuwe voorstellen naar buiten. TABAK had het pleit grotendeels gewonnen. In de nota werd de auto niet langer vrij baan gegeven, maar kreeg het openbaar vervoer prioriteit. Verder waren de doorbraken geschrapt en werd ingezet op een opwaardering van de binnenstad via de bouw van woningen en het behoud van het monumentale karakter van de binnenstad. De cityvorming moest worden gekeerd.

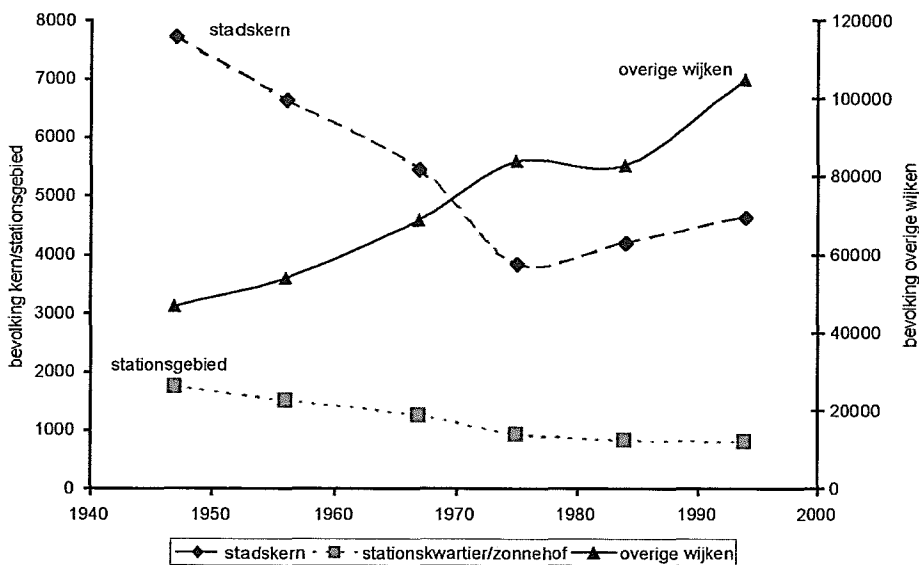
De gevolgen voor de stad

Maar is dat het geval? Nam de gemeente de gedachten van TABAK over en kwam er een einde aan de vervanging van kleinschalige bebouwing door grote bouwmassa's? Het antwoord op deze vragen is: ja en nee. Om te beginnen met het laatste: feit is, dat de grote saneringen in en rond de binnenstad gewoon doorgang vonden. Het gebied bij de Hellestraat werd opnieuw aangepakt in de periode 1970 tot 1977 en omvatte onder meer de uitbreiding van de V&D. Daar vlakbij op het Raadhuisplein werd in 1970-74 het stadhuis opnieuw uitgebreid. Ondanks de heersende mode in de architectuur die kleinschaligheid voorschreef, ging het proces van schaalvergroting in de ring rond de oude binnenstad gewoon door. De schaalvergroting bereikte zelfs de middeleeuwse binnenstad. Aan de Varkensmarkt moest een oude gevelrij wijken voor de nieuwbouw van Van der Kam (1971), terwijl in de Langestraat de bescherming van de Rijksmonumentenwet boterzacht bleek onder de druk van C&A. Zoals in zoveel steden werd het oude centrum doorkliefd door een winkelpromenade met schreeuwerige gevels, zonder enig begrip of respect voor de monumentale waarden.

Cultureel Centrum De Flint (gebouwd in 1974-76) werd indertijd gezien als een goed voorbeeld waarbij men trachtte de schaal aan te passen aan de omgeving; desondanks bestaat het gebouw uit grote bouwmassa's die contrasteren met de aan de overzijde van de straat gelegen oude arbeiderswoningen. Wel geslaagd is de ROB (1988) in de Muurhuizen, dat een moderne architectuur combineert met respect voor de omgeving.

Toch vormen de jaren 70 een duidelijke breuk met het verleden. Allereerst werd de auto steeds meer uit de stad verbannen. Het vervoermiddel zorgde niet alleen voor veel verkeersoverlast, maar de geparkeerde auto's veroorzaakten ook een rommelig aanzicht. Conform de gedachten van Schaechterle verrezen aan de rand van de binnenstad verschillende parkeergarages: onder andere op de Phoenixlocatie, op de Beestenmarkt en in het Koestraatgebied.²⁴ Voorstellen voor een totale verbanning van de auto uit de binnenstad door wethouder Asselbergs haalden het echter niet. De stad werd geleidelijk autoluw.

De bevolkingsontwikkeling in de verschillende stadsdelen

Bron: Statistische Jaarboeken 1974, 1984 en 1994

Ten slotte is de woonfunctie van de binnenstad versterkt. De voortdurende teruggang van de bevolking in de oude binnenstad werd gekeerd (zie grafiek). Dit in tegenstelling tot het stationsgebied waar de cityvorming gewoon doorging. In de stadskern werden tal van bestaande woonhuizen

opgeknapt en nieuwe woningen gebouwd. De grootste Amersfoortse woningbouwcorporatie, de Stichting Centrale Woningzorg (SCW) vervulde hierin een sleutelrol, in overleg met de gemeente. Daardoor werden er in de jaren 70 en 80 vooral kleine sociale huurwoningen voor één- of tweepersoonshuishoudens gebouwd. Onder het motto "bouwen voor de buurt" kwamen de rijken er bekaaid van af.

Nieuwbouwprojecten vonden onder andere plaats op de Kamp, bij de Boldershof, in de Koestraat en in de Breestraat. Op de Kamp werden in 1974 de kazernes aan de Beestenmarkt gesloopt. Het voormalige defensie-terrein verviel aan de stad en die bouwde er een parkeergarage, alsmede goedkope stadsappartementen. Als onderdeel van de sanering van de Coninckstraat verrees in 1979 een reeks nieuwbouwwoningen aan de Teut. In diezelfde periode werd ook het gebied rond de Boldershof gesaneerd. Het kreeg eveneens een woningbouwbestemming, onder andere voor bejaarden. In de oude binnenstad verrees ten slotte nieuwe woningen aan de Koestraat²⁵ (vanaf 1977) en in de Breestraat, waar in 1984 de markthallen werden gesloopt om voldoende ruimte te creëren voor nieuwbouw. In laatstgenoemd jaar, 1984 viel ook de aanwijzing van de binnenstad tot beschermd stadsgezicht. Een definitieve bevestiging van de nieuwe opvattingen over de functie van de binnenstad. Grootschalige cityvorming werd hiermee definitief onmogelijk, voor de binnenstad restte er een rol als woongebied, maar vooral een (kleinschalige) winkel- en horecafunctie.

Politieke veranderingen

Ook op het gebied van de politiek bleken de gebeurtenissen rond 1970 een keerpunt. Op de korte termijn was de coalitievorming bij de christendemocraten en de sociaal-democraten geen succes. Had in 1970 de SCVP al drie zetels in moeten leveren, in 1973, toen de lijstverbinding inmiddels omgedoopt was tot het Christen Democratisch Appel, gingen nog vier zetels verloren.²⁶ In twee verkiezingen was men van 47% gekelderd naar bijna 26% van de stemmen. Het sociaal-democratische Amersfoort NU viel na de verkiezingen snel uiteen, o.a. doordat de kleine groeperingen zich niet wilden committeren aan het beleid van de PvdA-wethouders. Vooral Huslage, de wethouder verantwoordelijk voor de verkeersplannen, was de gebeten hond: *In Huslage kunnen wij geen socialist herkennen.*²⁷ De drie groeperingen gingen verder onder de naam van Progressief Amersfoort, een voorloper van Groen Links. Grote winnaar was het liberalisme. VVD en D66 vestigden zich definitief als derde grote politieke stroming in Amersfoort. Het zag het raadsledental bij elke verkiezing toenemen. De VVD ontwikkelde zich tot een brede conservatieve volkspartij en spon

garen bij de toenemende polarisatie in de politiek. In 1973 werden in Amersfoort tussentijds verkiezingen gehouden vanwege de samenvoeging met Hoogland. De landelijke politiek zag de Amersfoortse verkiezingen als een opiniepeiling voor het kabinet Den Uyl; de VVD won, mede dankzij het "Wiegeleffect", de verkiezingen en ging van zes naar tien zetels. Het leverde een tweede wethouderspost op (nadat de partij al in 1970 als eerste een vrouwelijke wethouder, mevrouw Keijzer, had geleverd).

De grote vraag is waarom de politieke veranderingen na 1970 doorzetten, terwijl eerder, bijvoorbeeld tijdens de Kernplandiscussies in 1949, deze waren uitgebleven? In dat jaar verloor de PvdA slechts één zetel, terwijl KVP gelijk bleef. De VVD wist weliswaar drie zetels te behalen, maar dat ging vooral ten koste van de CPN, die twee zetels verloor. Het is dus duidelijk dat er rond 1970 structurele veranderingen plaatshadden, veranderingen waarvan TABAK een uiting was, maar ook het kiezersgedrag. Eén oorzaak was de verjonging van het electoraat. In 1919 was het algemeen kiesrecht ingevoerd voor iedereen ouder dan 23 jaar. In 1967 werd de leeftijd verlaagd naar 21 jaar en in 1972 naar 18 jaar.²⁸ Daarbij werd de stemplicht afgeschaft, zodat enerzijds nieuwe kiezers zich meldden, en anderzijds oudere kiezers wegbleven. Maar er waren ook dieperliggende maatschappelijke veranderingen: de ontzuiling en de emancipatie van de burger. De oude verzuilde instellingen die de maatschappelijke normen voorschreven, werden niet langer geaccepteerd. De gevestigde politieke partijen verloren massaal leden.²⁹ De kerken liepen leeg.³⁰ Maatschappelijke organisaties wisten zich te handhaven door de verzuilde signatuur van zich af te schudden en eventueel de krachten te bundelen (bijvoorbeeld in de vakbeweging waar in 1976 NKV en NVV opgingen in de FNV). Alleen de protestants-christelijke zuil wist zich redelijk te handhaven, maar manoeuvreerde zich door de toenemende invloed van orthodoxen politiek en maatschappelijk naar de zijlijn. De ontzuiling creëerde mondige burgers, die zelf wel uitzochten wat zij moesten vinden en welke normen zij dienden te handhaven. Men accepteerde niet langer het woord van het raadslid of de wethouder, maar haalde verhaal.³¹ De gemeente werd gedwongen het beleid uit te leggen. In 1970 werd er daartoe een stadsvoorlichter aangesteld. Een jaar later werd er een formele inspraakprocedure ingesteld.³² Tekenend voor het nieuwe zelfbewustzijn van de burger was het feit dat bij de verkiezingen van 1973 voor het eerst sinds 1946 weer lokale partijen deelnamen: de Anti-woningnood-Actie en de Regionale Volkspartij Hoogland *"opgericht door ontevreden Hooglanders die het niet eens zijn met de annexatie, en de eigen inbreng van dit dorp in de raad van het vergrote Amersfoort willen garanderen."*³³

Het nieuwe zelfbewustzijn zou echter niet lang duren. Na de hoopvolle

periode begin jaren 70 kwam na enkele jaren de desillusie. Vanwege de economische recessies in de periode 1973-93 kon of wilde de overheid niet langer aan de hooggespannen verwachtingen voldoen en herzag zij haar takenpakket. Deregulering en decentralisatie werden kernbegrippen. En de burgers keerden zich weer af van de politiek.

Toch was er allerminst sprake van een restauratie. Structureel was er iets veranderd in het stemgedrag. De kiezer die trouw op dezelfde partij stemde, maakte plaats voor de zwevende kiezer. Deze stemt niet vanzelfsprekend op basis van religieuze of sociaal-economische afkomst, maar maakt bij elke kiesgang bewust een keuze voor een partij op basis van het imago van de lijsttrekker of vanwege lokale dan wel landelijke topics. Aangezien lijsttrekkers en verkiezingsitems komen en gaan, verandert bij elke verkiezing het politieke spectrum. Partijen kunnen van de ene op de andere verkiezing meerdere zetels verliezen of winnen. D66 geldt altijd als het schoolvoorbeeld van een dergelijke jojo-partij, maar in Amersfoort is de aanhang van de VVD en het CDA minstens even wispelturig. Zo laveert de VVD tussen vijf zetels (in 1990) en tien zetels (in 1982) en het CDA ging van vijftien zetels in 1978 naar zes in 2002. Bij elke verkiezing vormt een andere partij de grootste fractie in de raad. Van 1919-1966 was de SDAP/PvdA altijd de grootste fractie geweest (af en toe samen met de RKSP). Vanaf 1970 wisselen CDA, PvdA, D'66 en VVD voortdurend stuivertje in de raad. Meer dan ooit tevoren moeten zij werkelijk dingen naar de gunst van de kiezer die hen onmiddellijk afstrafte wanneer niet aan zijn wensen wordt voldaan. Voor arrogante regenten is geen plaats meer in de gemeentepolitiek.

Raadszetels in Amersfoort 1946-2002

	1946	1949	1953	1958	1962	1966	1970	1973	1978	1982	1986	1990	1994	1998	2002
ARP	3	3	4	3	3	3	3								
CHU	4	5	5	5	5	5	4								
RKSP/KVP	8	8	9	8	9	9	7								
CDA								10	15	12	12	9	7	7	6
Christen Unie/ SGP/GPV/RPF				1	1	1	2	2	1	2	2	3	3	4	3
RKPN								1							
Confessionelen	15	16	18	17	18	18	16	13	16	14	14	12	10	11	9
Partij van de Vrijheid/VVD	1	3	3	5	4	5	6	10	7	10	7	5	8	9	7
D'66							2	1	3	2	2	8	9	5	2
Liberalen	1	3	3	5	4	5	8	11	10	12	9	13	17	14	9
PvdA	11	10	11	11	12	10	6	9	10	8	12	6	6	9	6
PPR/PSP/CPN/Groen links	4	2	1		1	2	4	3	1	3	2	6	4	5	4

NOTEN

1. Zie: *Hermen Molendijk 1896-1983*. Amersfoort, 1994 en GAA, documentatiemappen.
2. Installatierede, uitgesproken in de Gemeenteraad op 5 november 1946. Geciteerd in: *Hermen Molendijk*. 43-44.
3. Zo werkte de Amersfoortse stedenbouwkundige Rooimans tussen 1939 en 1943 bij Granpré Molière, de belangrijkste architect van de Delftse School. Zie A. Groot: A.H. Rooimans, stedenbouwkundige in Amersfoort 1946-1979. In: *De kroniek*. 3/3 (oktober 2001). 4.
4. C.B. van der Tak: *Stadsherstel*. Amsterdam, 1944. 10-11.
5. GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2219, brief van B&W aan de Gemeenteraad, d.d. 12-8-1946.
6. L.H. Klaassen, D.H. van Dongen Tornan & L.M. Koyck: *Hoofdlijnen van de economische ontwikkeling der Gemeente Amersfoort van 1900-1970*. Leiden, 1949.
7. GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2226, brief van 19-10-1949. Anno 1-1-1970 telde de stad 78.189 inwoners.
8. Groot: A.H. Rooimans. 5.
9. Het plan werd in tal van nationale tijdschriften gepubliceerd, onder andere *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 31 (1950). 17-22 en *Polytechnisch tijdschrift*. 41-42 (19-10-1950).
10. GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2226, nr. 66. De wijk telde in die tijd "15.000 inwoners.
11. Zie kaart in GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2226. Ook de ANWB vond de rondweg te dicht bij het centrum liggen.
12. M. Cramer & F. Snieder: *Amersfoort. Architectuur en stedenbouw 1850-1940*. Zwolle/Amersfoort, 1996. 82.
13. Zie R.A.F. Smook: *Binnensteden veranderen. Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw*. Zutphen, 1984. 58-60.
14. Vergelijk de kaarten 11 en 12 in het *Verkeersplan 1965*, in GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2588
15. Groot: A.H. Rooimans. 4-6.
16. L.M.L. van Rijckevorsel & K.L. Koopmans: *Kamer van koophandel en fabrieken voor Eemland 150 jaar: 1842-1992*. Z.pl., z.j. 44.
17. H. Buiten: "De stad met de mooiste maquettes". Plannen voor Utrechts centrum en binnenstad, 1954-1971. In: *Jaarboek Oud-Utrecht 1992*. 21-25 en H. Buiten: *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland*. Utrecht, 1993. 28 & 40 e.v.
18. Kaart 15 van het plan, in: GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2588.
19. H.C. Gerritsen: *Amersfoort zoals het was*. Deel 2. *Het verkeer*. Zwolle, 1995. 47.
20. *Jaarverslag Gemeentewerken Amersfoort 1969*. 9-10.
21. Buiten: *Hoog Catharijne*. met name 62-70.
22. Zie *John Mayall in Amersfoort* van Arie Keizer, elders in dit jaarboek.
23. Boer Koekoek doet aanval op Amersfoortse politiek, in: AC 7-2-1967.
24. Ph. Maarschalkerweerd: *Groestad als instrument van ruimtelijk orderingsbeleid. Interne nota gemeente Amersfoort*. Amersfoort, 1996. 21.
25. Maarschalkerweerd: *Groestad*. 21.
26. Als reactie op de oprichting van het CDA werd vanuit orthodox-katholieke hoek de RKPn opgericht. Deze partij won in Amersfoort in 1973 3% van de stemmen (met veel stemmen in Hoogland).
27. *Links buiten. Geschiedenis van de PSP in de provincie Utrecht 1957-1984*. Z.pl., z.j. 115-116.

SCHUURMAN

28. H. Buiten & F. Vogelzang: Gemeentepolitiek en provinciaal bestuur. In: *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780*. Utrecht, 1997. 364.
29. Sociaal en Cultureel Planbureau: *Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa*. Den Haag, 2000. 131.
30. Zie *De dominee van Amersfoort* van James Kennedy in dit jaarboek.
31. Sociaal en Cultureel Planbureau: *Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk, 1998. 748. Op de vraag: "Heeft u weleens contact opgenomen met een burgemeester, wethouder of raadslid?" antwoordde in 1973 32% van de ondervraagden bevestigend. In 1977 was dit nog maar 18% en in 1981 14%.
32. G.J.A. Raven: *Amersfoort zoals het was*. Deel 5. *Het stadsbestuur*. Zwolle, 1996. 120.
33. AC 22-11-1973, geciteerd naar J. Bordewijk: *Annexatie en Representatie. Effecten van modale gemeentelijke herindelingen op het stemgedrag van kiezers uit opgeheven randgemeenten (1970-1995)*. (ongepubliceerde doctoraalscriptie politicologie, RU Leiden, 1996). 32.

De dominee van Amersfoort

Religie in de Keistad tijdens de jaren 60

door **JAMES C. KENNEDY**

De dominee van Amersfoort
Die heeft zijn eerste vrouw vermoord,
De tweede heeft hij ook gekeeld
En de derde heeft zich dood verveeld.
Alleen met nummer vier
Ging het van tierelierelier.
Fabriapadapadapam.

De dominee en nummer vier
Hebben geweldig veel plezier
Hun leven is alleen maar pret,
Ze liggen dag en nacht in bed.
Behalve een dag per week,
Dan houdt de dominee zijn preek.
Fabriapadapadapam.

Op zondag zegt de dominee:
Zo gaan we naar de ratsmodee.
Ons leven is alleen maar zonde,
Als we het maar eens laten konden
En devoot kijkt hij naar het kruis
En dan denkt hij weer aan thuis.
Fabriapadapadapam.

En thuisgekomen fluistert zijn vrouw:
Vergeet het allemaal maar gauw
Je weet niet eens zeker of God bestaat,
En je hebt het toch helemaal niet kwaad.
Kom nu maar hier,
Dan gaan we van tierelierelier.
Fabriapadapadapam.

KENNEDY

Maar op een mooie dag in mei
Toen stierf die zondige dominei.
En het hele dorp was in de rouw
En wat je zo niet denken zou:
Hij kwam in het paradië
En vond er zijn vrouwen alle drie.
Helaas ontbrak nog nummer vier,
Die ging van tierelierelier
Met de voorzitter van het kerkbestier.¹

Boudewijn de Groot's "De dominee van Amersfoort", dat rond 1966 werd geschreven, geeft uiting aan enkele klassieke thema's van jaren 60: aandacht voor seks, huichelarij van georganiseerde religie en alomtegenwoordige geloofstwijfel. 1966 was tenslotte het jaar waarin *TIME Magazine* zich op de voorpagina afvroeg: "Is God dood?" Tegelijkertijd zegt dit lied ons eigenlijk niets over Amersfoort, een stad die alleen maar in dit lied figureert omdat het toevallig rijmt op "moord" en metrisch beter past.² De verwijzing naar Amersfoort als "dorp" lijkt onjuist, omdat Amersfoort in het midden van de jaren 60 al bijna 75.000 inwoners telde.³ Maar misschien is deze verwijzing te wijten aan het feit dat de meeste Nederlandse steden in de ogen van jonge mensen uit die tijd aanvoelden als dorpen, waar nooit iets gebeurde vergeleken met échte steden, zoals Amsterdam en Parijs. Lennaert Nijgh, de "vaste" tekstschrijver van Boudewijn de Groot, verwoordde in een ander lied van De Groot (*Onder ons*) zijn minachting voor de man die naar "zijn eigen kleine stadje waar hij alle mensen kent" terugkeerde.⁴ Voor sommige jonge mensen was Amersfoort in de jaren 60 zo'n "klein stadje".

Maar het zou een illusie zijn om te denken dat "the Sixties" aan Amersfoort voorbijgingen op zowel cultureel als religieus gebied. Wij hebben de beschikking over veel informatie omtrent het godsdienstige leven in Amersfoort dankzij de statistieken die tot het midden van de jaren 80 werden bijgehouden. Nadien hield de gemeente op met het verzamelen van deze religieuze gegevens. We weten vrij veel over de geschiedenis van verschillende kerken in Amersfoort, vooral van hen die opdracht hebben gegeven tot het beschrijven van het eigen verleden. Veel van deze geschiedenissen zijn beschikbaar in het Stadsarchief. We weten minder over de religieuze ideeën van de gewone mensen, of ze nu deel uitmaakten van een kerk of niet. Dit probleem beperkte zich niet tot Amersfoort.

Deze bijdrage heeft niet de pretentie dit hiaat te vullen. Ik wil het probleem aanstippen. Daarom geef ik u een overzicht van de religieuze ontwikkelingen in Amersfoort op basis van de verkrijgbare statistieken (die

ook vergeleken worden met andere steden) en de bestaande literatuur, waaronder het baanbrekende onderzoek van de schrijver van een andere bijdrage, Addy Schuurman.⁵

De religieuze kaart

Tijdens de jaren 60 was Amersfoort op religieus gebied een doorsnee Nederlandse stad. Dit is misschien een problematische stelling, gezien het feit dat de religieuze samenstelling van Nederlandse steden enorm van elkaar verschilde; van grote delen van Noord-Nederland (Drenthe, Friesland, Groningen), waar nauwelijks katholieken te vinden waren, tot grote delen van Zuid-Nederland, waar bijna alleen maar katholieken woonden. Om het geheel nog gecompliceerder te maken varieerden religieuze praktijken ook enorm binnen de kerkgenootschappen van regio tot regio, van stad tot stad en van buurt tot buurt. Toch kunnen we Amersfoort wel een doorsnee stad op de religieuze kaart van Nederland noemen. Als stad met een gedifferentieerde economie trok het mensen van heinde en ver en van verschillende kerkelijke achtergronden. Als stad (in een provincie) met een traditioneel hoog percentage katholieken was het gelegen tegen een orthodox-protestants achterland in oostelijke richting en tegen meer vrijzinnig-protestantse gemeenschappen in westelijke.⁶ Als gevolg van deze historische en geografische positionering, viel de religieuze samenstelling van Amersfoort redelijk samen met het beeld dat we van Nederland hebben. Dit blijkt ook in meer of mindere mate uit de volkstelling van 1947, zoals we in tabel 1 kunnen zien:⁷

Tabel 1: Kerklidmaatschap in Amersfoort en Nederland, 1947

Tien grootste godsdienstige groeperingen		
	Aandeel Amersfoort	Nederland
Ned. Herv.	35.4 %	31.5 %
Rooms Kath.	30.5 %	38.5 %
Geref.	4.5 %	7.0 %
Vrijg. Geref.	2.9 %	0.9 %
Apost. Gem.	0.9 %	0.5 %
Chr. Geref.	0.8 %	0.7 %
Evang. Luth.	0.7 %	0.6 %
Doopsgezind	0.6 %	0.7 %
Oud-Kath.	0.6 %	0.1 %
Geen	19.5 %	17.1 %

In deze tabel worden de grootste kerkgenootschappen in 1947 uit Amersfoort genoemd, waaronder een categorie die er eigenlijk niet thuishoort, de categorie "geen". In deze categorie zijn allerlei mensen ondergebracht die maar één ding gemeen hebben: namelijk dat ze geen van allen bij een lokaal godshuis zijn aangesloten. Deze groep was niet veel groter in Amersfoort dan gemiddeld in Nederland (19,5% tegenover 17,1%). Vergeleken met de rest van Nederland waren er iets meer hervormden en wat minder katholieken. Dat katholieken ondervertegenwoordigd waren is ook een afwijking vergeleken met de Amersfoortse volkstelling aan het begin van de eeuw en is waarschijnlijk te verklaren uit de aantrekkingskracht van Amersfoort op de omliggende protestantse gebieden. Maar beide cijfers wijken nauwelijks af van het nationale gemiddelde of van de statistieken van verschillende andere steden boven de grote rivieren. Merkwaardig zijn het relatief lage percentage gereformeerden in Amersfoort én het vrij hoge percentage vrijgemaakt-gereformeerden. Deze laatste groep brak met de eerste in 1944 over een aantal theologische kwesties. Omdat een paar sleutelfiguren binnen deze Vrijmaking (zoals deze scheuring werd genoemd) invloedrijke dominees van Amersfoort waren, werd zo ongeveer 40% van alle gereformeerden in Amersfoort vrijgemaakt. Maar als beide kerkgenootschappen samen worden genomen, dan is het percentage binnen Amersfoort en binnen Nederland weer vergelijkbaar. Nog opvallender is de duidelijke aanwezigheid van de Herstelde Apostolische Zendingsgemeenschap in Amersfoort (die eigenlijk uit twee groepen bestond, de één veel groter dan de andere) en de oververtegenwoordiging van de Oud-Katholieken, een groep die in de 18de eeuw had gebroken met Rome. De Amersfoortse Oud-Katholieke gemeente was een van de grootste in Nederland (de plaatselijke gemeente telde overigens niet meer dan 350 leden), maar in deze stad was hun theologische opleiding gevestigd. De cijfers van de kerken bleven vrij constant tijdens de jaren 50 en het begin van de jaren 60; de *Statistiek van de Gemeente Amersfoort* stelt het percentage onkerkelijken in 1960 vast op 16,6%.⁸ Pas na het begin van de jaren 60 begint dit te veranderen.

Lidmaatschap is één ding, actief lidmaatschap is iets anders en religieuze ervaring is weer iets heel anders. Redelijkerwijs kunnen we ervan uitgaan dat 35-45% van de Amersfoortse bevolking wekelijks naar de kerk ging in de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog (1945-1965). Alles duidt erop dat het percentage katholieken en gereformeerden (van allerlei kerken) dat wekelijks de kerk bezocht erg hoog was, deze cijfers zullen veel lager zijn geweest voor de kleine, "vrijzinnige" kerken. Het is moeilijker om na te gaan hoe trouw de leden van de Nederlandse

Hervormde Kerk ter kerke togen, aangezien dit kerkgenootschap een grote variëteit aan leden onder haar hoede had, van "papieren" leden tot de meest streng-orthodoxe leden. De laatste groep was sterk genoeg in het Amersfoort van de 20ste eeuw om de inhoud van de eredienst in de Sint-Joriskerk in het centrum van de stad te bepalen. Schuurman beweert dat ongeveer 15% van de hervormden in de periode onmiddellijk volgend op de Tweede Wereldoorlog naar het Heilig Avondmaal ging – een percentage dat veel hoger ligt dan het percentage van vóór de oorlog.⁹ We kunnen er alleen maar naar raden hoe dit verschil kan worden verklaard (meer kerken, meer piëteit na de oorlog) of hoe betrouwbaar deze cijfers waren in een kerk met een ruime opvatting van lidmaatschap. Wat we wel kunnen zeggen is dat de hervormden in de jaren 50 en 60 met veel daadkracht nieuwe kerken plantten in Amersfoort (en in Nederland). De Bergkerk, de Adventkerk (Kruiskamp), de Johanneskerk (Centrum) en de Ontmoetingskerk (Dorrestein) werden allemaal gebouwd tussen 1952 en 1966. Dit ambitieuze opbouwwerk vond plaats in een tijd waarin de stad zelf dramatisch in omvang toenam, maar ook in een tijd die – achteraf gezien – niet de meest geschikte periode was om leden te werven, een tijd waarin dit initiatief de minste kans van slagen had. Maar zonder deze ambitieuze onderneming zou de secularisatie in de verschillende wijken van de stad waarschijnlijk nog sneller zijn verlopen.

Er waren overigens significante verschillen tussen de Amersfoortse wijken in de jaren 50 en 60. Het chique Bergkwartier had het grootste percentage mensen uit de "geen" categorie: 22,1% zei in 1960 tot geen religie te behoren. Een groot aantal mensen uit de gegoede burgerij hadden al lang voor de jaren 60 besloten om de banden met kerk en religie te verbreken en de bewoners van het Bergkwartier vormden hierop dus geen uitzondering. Het Bergkwartier had ook buitengewoon veel Doopsgezinden, Lutheranen en vooral Remonstranten, groepen met een in theologisch opzicht vrijzinnige inslag, die sinds het einde van de 19de eeuw hun ledental hadden zien teruglopen. Het is verder opmerkelijk dat het aantal gereformeerden in deze wijk erg hoog was, terwijl de katholieken ondervertegenwoordigd waren.

Dit was niet het geval in de industriewijk Soesterkwartier, waar de katholieken goed vertegenwoordigd waren en waar minder gereformeerden te vinden waren. Maar evenals het Bergkwartier kende ook het Soesterkwartier een groot aantal onkerkelijken (ongeveer 20% aan het begin van de jaren 60). Ook hier voldeed dit aan de verwachtingen van de buurt, omdat bewoners van arbeidersbuurten eerder geneigd waren om zich niet bij een kerk aan te sluiten dan de bewoners van de middenklasse. Toch kan men niet zeggen dat de verschillen in de "geen" categorie tussen

de wijken in Amersfoort dramatisch waren. In een aantal andere wijken (Kruiskamp, Randenbroek, Vermeerkwartier en het Stationskwartier) was dit percentage net boven de 14 procent, niet erg veel lager dan in het Bergkwartier en het Soesterkwartier. Alleen in de Binnenstad (12,4%) en in het dunbevolkte Bosgebied aan de zuidkant van de stad (10%) waren veel minder onkerkelijken. Het centrum van de stad was lang een katholieke enclave geweest; in 1964 was bijna de helft van de bevolking daar katholiek (46,7%). Het Bosgebied was overwegend hervormd (43,9% in 1964), misschien vanwege de nabijheid van de Nieuwe Kerk aan de Leusderweg; omdat deze wijk bestond uit minder dan 2.000 mensen, moeten we voorzichtig zijn met generalisaties. De nieuwe wijken leken in de jaren 50 en 60 niet méér te maken te hebben met kerkverlating dan andere wijken. De wijk Kruiskamp was bijvoorbeeld een sterk katholiek wijk, te verklaren uit het feit dat de katholieke woningbouwvereniging Sint-Bonafatius verantwoordelijk was voor de constructie van bijvoorbeeld de Zeeheldenbuurt.

Het bloeiende bestaan van een katholieke woningbouwvereniging herinnert aan het bestaan van allerlei religieuze zuilen tot de jaren 60 in Amersfoort. Niet alleen waren er confessionele partijen, scholen en vakbondsverenigingen, maar kerken waren ook nauw betrokken bij andere sociale activiteiten, van de katholieke dansclub in het Parochiehuis van de Paulus Borstraat tot de Breiclub "Dorcas" en de Christelijke besturenbond van de gereformeerden. Evenals in de rest van Nederland konden de katholieken, de orthodox-protestanten en ook wel de vrijzinnig protestanten terugvallen op een goed ontwikkeld systeem van confessionele organisaties. Deze organisatorische structuren waren veertig jaren geleden nog volledig in stand, maar zouden in de decennia daarna snel veranderen. Dit gold voornamelijk voor de katholieke wereld. Als reactie op het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) en de vraag vanuit de eigen kerken om meer vrijheid, lieten de Nederlandse bisschoppen in 1964 weten dat goede katholieken naar hun mening niet noodzakelijk lid moesten worden van de zogenaamde K-organisaties, hoewel ze wel bleven wijzen op het belang van katholiek onderwijs. Dit leidde van bijna de een op de andere dag tot een identiteitscrisis in de katholieke wereld, die uiteindelijk de vrij plotselinge en sterke ontzuiling van het "Rijke Roomsche leven" tot gevolg had.

Trends in de ontzuiling

Wij associëren ontzuiling bijna automatisch met een teruggang in kerkbezoek en -lidmaatschap. Hoewel dit inderdaad gebeurde in zowel Amersfoort als Nederland, moeten we niet denken dat deze trends overal

zichtbaar waren, en evenmin dat deze teruggang per se de meest belangrijke religieuze ontwikkeling was van de jaren 60. Dat er veel meer aan de hand was, blijkt uit een citaat van de geschiedschrijver van de gereformeerde Opstandingskerk in Amersfoort:

In deze zestiger jaren was in kerkelijk Nederland en ook in Amersfoort de veel besproken verandering voel- en zichtbaar aan het worden. Voor de een betekende dat een bevrijdend loskomen van knellende banden, voor de ander een bedreigend kwijtraken van bindende waarden. Vaste zekerheden van voorheen maakten plaats voor vragen naar het waarom, bij ouderen en jongeren.¹⁰

Welke trends waren dan het meest zichtbaar in het Amersfoort van de jaren 60?

In de eerste plaats is het belangrijk om de aandacht te vestigen op het oecumenische gedachtegoed dat in elk geval vanaf het begin van de jaren 60 opkwam in Amersfoort. Meer dan ooit tevoren konden veel kerkgangers niet meer leven met de muren die waren opgetrokken tussen de verschillende christenen en eigenlijk tussen alle mensen. "De Groep van Achttien" – een groep van hervormde en gereformeerde dominees uit heel het land – riep op tot het afbreken van de muur die de beide kerkgenootschappen scheidde. Reeds in februari 1960 schreef een redacteur van *Hervormd Amersfoort*:

De gescheidenheid der gereformeerde protestanten moet op onze gewetens drukken als een ondraaglijke last, die tot diep berouw en bekering brengt, in plaats van tot steeds meer voortdurende kerkelijke zelfrechtvaardiging.¹¹

Het duurde toen nog vele jaren voordat deze oproep tot eenheid gestalte kreeg. "[D]e eerste symptomen van de oecumene zijn waarneembaar," werd gerapporteerd in het *Handboek van de Amersfoortse Gereformeerde Kerken* in 1965, "in o.a. de gezamenlijke diensten die zo nu en dan met de Hervormde Gemeente in enkele wijken van de stad worden gehouden."¹² Hoewel de beide kerkgenootschappen in enkele wijken op lokaal niveau begonnen samen te werken, zou het Samen-op-Weg proces pas in de jaren 70 op gang komen. Een indrukwekkender ontwikkeling – die overigens minder verstrekkende gevolgen zou hebben – was de toenadering tussen katholieken en protestanten na het Tweede Vaticaanse Concilie. Vanaf 1965 werden er in de hervormde Bergkerk oecumenische diensten gehouden, die afwisselend werden geleid door protestantse en katholieke

voorgangers van het Interkerkelijk Beraad Bergkwartier. Uiteindelijk werd uitbreiding van deze oecumenische pogingen tegengehouden door het verzet van Rome tegen het gezamenlijk gebruik van de sacramenten tijdens interconfessionele bijeenkomsten.

Evenals elders was de mate van oecumene in de jaren 60 afhankelijk van een aantal factoren. Hoe progressiever de theologie van de kerk, hoe groter de kans dat ze zich inzetten voor uitgebreide vormen van oecumene. De Remonstrantse Broederschap en de Doopsgezinden van Amersfoort begonnen gezamenlijke erediensten in 1970 en gingen later op in de vrijzinnig-hervormden van de Johanneskerk. Voor deze kerken, die minder gehecht waren aan dogma's en minder in staat bleken om hun leden vast te houden, betekende de nieuwe oecumene zowel een manier om uiting te geven aan christelijke liefde en eenheid als een kans om de terugloop in kerklidmaatschap te compenseren. Voor kerken die vasthielden aan een onwrikbaar begrip van hun roeping in deze wereld, zouden oecumenische toenaderingen een verraad zijn van de waarheid in ruil voor een valse eenheid. Aan het einde van de jaren 60 wezen de meer orthodoxe vrijgemaakt-gereformeerden de toenaderingen door het grotere, meer progressieve kerkgenootschap van de gereformeerden af. Niet alleen wilden ze van de nieuwe oecumene niet weten, de vrijgemaakt-gereformeerde Synode in Amersfoort-West (1967) werd aangegrepen om een theologisch dispuut uit te vechten, met als gevolg een kerkscheuring. Een aantal vrijgemaakten besloot toen die kerk te verlaten en de meesten van hen zouden zich uiteindelijk in 1979 verenigen in de nieuw opgerichte Nederlands Gereformeerde Kerk. De jaren 60 waren zodoende in Amersfoort vooral een tijd van toenadering, maar in mindere mate toch ook van afscheiding.

Op de tweede plaats ging de ontwikkeling naar grotere oecumene samen met een democratisering van het kerkelijk leven. Deze trend was duidelijker aanwezig in de Rooms-Katholieke Kerk in Amersfoort. Als gevolg van het *Aggiornamento* veranderde het kerkelijke leven en de katholieke eredienst dramatisch in de stad. Voor het eerst werd in december 1962 de bijbellezing gedaan in het Nederlands in plaats van in het Latijn in de Franciscus-Xaveriuskerk aan 't Zand. Deze primeur werd gevolgd door een reeks andere liturgische veranderingen die waren gericht op grotere weerklank en participatie van leken. Het nieuwe tijdperk van de jaren 60 stond in het teken van "de betrokkenheid en de verantwoordelijkheid van de leek."¹³ De rol van de priester werd verminderd of veranderd, zodat leken actiever konden worden. Zo werd bijvoorbeeld aan 't Zand in het midden van de jaren 60 het besluit

genomen om bij het huwelijksonderricht voortaan meer aandacht te besteden aan de wensen en verantwoordelijkheden van het paar dan aan die van de priester.¹⁴ Kapelaan J.M. Schaasfoort van de Sint-Ansfridusparochie prees het "experiment" van lekenparticipatie in de parochieraad, die door Schuurman als volgt werd beschreven:

Op lokaal niveau eisten leken meer inspraak en betrokkenheid. Onder de leuze Gods Volk Onderweg werden leken bij kerkelijk werk betrokken via werk- en gespreksgroepen en parochieraden. Ook tijdens de mis kregen zij een taak: zij hielden lezingen en deelden de hosties uit. De pastoor, voordien nog wel een autoritair vorst, moest rekening houden met de wensen en verwachtingen van zijn kudde.

Deze veranderingen beperkten zich zeker niet tot de katholieken. De gereformeerden waren ook getuigen van grote veranderingen: er kwam een nieuwe psalmerijming, ouderlingen en diakenen genoten minder status en vanaf eind jaren 60 werden ook vrouwen toegelaten tot alle kerkelijke ambten, waaronder het ambt van predikant. In alle kerken werden geregeld jeugddiensten gehouden om zodoende de jeugd te motiveren om de samenkomsten bij te blijven wonen.

Hoe goed ging het motiveren van de jeugd de Amersfoortse kerken af? Lukte het hen om alle kerkleden bij de kerk te houden? Dat verschilde per kerk. Voor een aantal kleine, liberale kerken bleek de jaren 60 een periode van scherpe terugval, en deze afname zou zich nog voortzetten in de jaren 70 en 80. Ook de oud-katholieken hadden het niet gemakkelijk; zij werden in 1969 gedwongen tot het sluiten van hun theologische opleiding in Amersfoort. In de laatste helft van de jaren 60 verloor de Nederlandse Hervormde Kerk in Amersfoort ongeveer 1,5% van haar leden per jaar. Tegen het einde van dit decennium was het niet langer het grootste kerkgenootschap in Amersfoort; die positie had ze moeten afstaan aan de Rooms-Katholieke Kerk. In dit opzicht volgde Amersfoort de nationale trend, want ook daar verloor de Hervormde Kerk veel leden, waaronder veel zogenaamde "papierenen" leden – leden die alleen nog aanwezig waren in het register van de kerk. In 1970 waren er tien hervormde kerken in Amersfoort, meer dan ooit tevoren. Maar enkele kerken hielden slechts één kerkdienst (niet twee) per zondag en een aantal buurtkerken zou de jaren daarop te kampen hebben met een drastische vermindering van het kerkbezoek en een afname van het lidmaatschap.

De katholieken deden het in het Amersfoort van die jaren qua lidmaatschap veel beter dan de hervormden, zowel relatief gezien als in absolute aantallen. Pas in de loop van de jaren 70 zou bij hen het ledental sterk

vrijheid en ontplooiing in de weg stonden. Maar de negatieve kant wordt geïllustreerd in een andere statistische ontwikkeling in Amersfoort: de snelle toename van de belangrijkste misdaadcijfers in de jaren 60. Evenals elders correspondeerden de hoogtijdagen van de verzuiling begin jaren 50 in Amersfoort met lage criminaliteitscijfers. Maar de erosie van de sociale controle deed deze cijfers omhoog gaan. Niet alle misdaad kwam vaker voor in Amersfoort; "aangiften wegens oplichting en verduistering" gingen langzaam maar zeker omlaag tussen 1950 en 1968, en de "gewelddadige dood" bleef op gelijk niveau. "Inbraak" ging tussen 1950 en 1961 langzaam omhoog van 10 naar 76; daarna steeg het tot 252 gevallen in 1966 om vervolgens enigszins af te vlakken. Het aantal "rijwiel- en bromfietsdiefstallen" ging van 99 gevallen in 1950 tot 394 in 1960 en rees vervolgens snel tot 1.472 diefstallen in 1968.¹⁹

Er zijn goede redenen om niet te snel een verband te leggen tussen de ontkerkelijking en de opkomst van criminaliteit. Religie is méér dan aanpassing aan de publieke moraal en de publieke moraal is niet noodzakelijk afhankelijk van religie. Toch is het de moeite waard om stil te staan bij de rol die religie kan spelen: welke vormen van religieus bewustzijn dragen bij aan sterke noties van burgerschap? Wat wel met zekerheid kan worden gezegd is dat de georganiseerde religie in Amersfoort en in de rest van Nederland deel uitmaakte van een systeem van sociale controle dat in de loop van de jaren 60 in rook opging, zodat individuen een grotere mate van vrijheid kregen om het heft in eigen handen te nemen – ten goede én ten kwade.

Tenslotte geeft de relatie tussen het kerkelijk verval en de toename van de criminaliteit ons meer inzicht in het karakter van de georganiseerde religie in Amersfoort tegen het aanbreken van de jaren 60, namelijk dat religie grotendeels verworpen was tot een vorm van sociale organisatie. Eén reden waarom de ontkerkelijking vanaf de jaren 60 zo snel plaatsvond is misschien dat religie vaak niet méér bleek te zijn dan aanpassing aan conventionele rituelen en gewoonten. Religie als sociale organisatie en burgerlijke praktijken bleek in de gemeente Amersfoort en in Nederland – en waarschijnlijk overal – niet opgewassen tegen de aanvallen daarop gericht door Boudewijn de Groot en andere profeten van de tegencultuur uit de jaren 60.

NOTEN

1. Tekst & muziek J. Koopman & B. de Groot. Dit nummer staat op *Wonderkind aan het strand: 30 jaar Boudewijn de Groot*, CD 4.
2. Zandvoort had ook gekund, maar past metrisch minder goed.
3. *Statistiek van de gemeente Amersfoort, 1965*. Rotterdam: Stichting Het Nederlandsch Economisch Instituut, afd. Regionaal Onderzoek, 1966. [Stadarchief Amersfoort].
4. Tekst & muziek: Lennaert Nijgh & Boudewijn de Groot. Dit nummer staat op *Wonderkind aan het strand: 30 jaar Boudewijn de Groot*, CD 1.
5. A. Schuurman: *Godsdienst, groei, bloei en terugval*, niet-gepubliceerd document. Schuurman maakt voornamelijk gebruik van secundaire literatuur.
6. Zie Schuurman: *Godsdienst*.
7. Centraal Bureau voor de Statistiek, afd. Algemene Tellingen, "Volks- en Beroepstelling 31 mei 1947" (beschikbaar in GAA) en Hans Knippenberg: *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen/Maastricht, 1992. 266-289.
8. Statistiek van de *Gemeente Amersfoort*. Rotterdam: Stichting Het Nederlandsch economisch Instituut, afd. Regionaal Instituut, oktober 1960; Stadsarchief Amersfoort, 2. Dat dit percentage lager is dan de cijfers uit 1947 kan op verschillende manieren verklaard worden: een significant andere bevolkingsgroep in de stad in beide jaren, een neiging in de Amersfoortse statistieken om kerklidmaatschapcijfers te publiceren die aan de hoge kant zijn én de vaagheid van de categorie "geen", waardoor dezelfde mensen op basis van verschillende subjectieve factoren de ene keer wel en de andere keer niet behoren tot deze categorie.
9. Zie Schuurman: *Godsdienst*.
10. *Wat was, wat is en wat komt: 25 jaar Opstandingskerk Amersfoort*. Amersfoort, 1989. 26-27.
11. Hervormd Amersfoort, 19 februari 1960. [Stadsarchief Amersfoort].
12. *Handboekje van de Gereformeerde Kerken in Amersfoort*. Amersfoort, 1965. 6.
13. Henk Kuiper [e.a.]: *Uit het dagboek van Frans Zand en Maria Elleboog, 1630-1980*. Hooglanderveen: Trepico, 1980.
14. Kuiper: *Uit het dagboek*.
15. Kuiper: *Uit het dagboek*. 45-46.
16. *Al veertig jaar. Geloven in de toekomst*. Amersfoort: Parochie H. Kruis, 1998. 52.
17. *Geschiedenis van de Provincie Utrecht vanaf 1780*. Utrecht: Spectrum, 1997. 423.
18. Schuurman: *Godsdienst*.
19. Statistiek van de Gemeente Amersfoort.

John Mayall in Amersfoort

door **ARIE KEIJZER**

De jaren 60 waren ook voor de kunst (met grote en kleine k) veel bewogen jaren. In januari 1969 werden de spelers die Vondels Gijsbrecht van Aemstel hadden opgevoerd letterlijk bekogeld met tomaten. Met deze "actie Tomaat" keerden jonge acteurs zich tegen de gevestigde orde van het traditionele toneel. In 1966 was men daar al voorzichtig mee begonnen: het Mickerytheater poogde vernieuwend internationaal theater te brengen. De actie Tomaat bracht een en ander in een stroomversnelling: in 1970 ontstond het Werkteater, in 1972 werd toneelgroep De Appel opgericht, in 1974 gevolgd door het Onafhankelijk Toneel. Eén van de meest in het oog springende vernieuwingen was het politiek vormingstheater. Dat streefde bewustwording van de massa na door het aandacht vragen voor sociaal maatschappelijke thema's.

Naast de explosieve ontwikkelingen in de popmuziek ontstonden ook elders initiatieven. Willem Breuker richtte samen met Mischa Mengelberg en Han Benninck in 1967 de "Instant Composers Pool" op. Uit eigen ervaring weet ik dat er groepen waren die nadrukkelijk het publiek uitnodigden om mee te musiceren in een geheel vrije stijl, wat bij een optreden op het Rotterdams Conservatorium leidde tot een grote happening waar het gehele publiek aan het musiceren sloeg en de oorspronkelijke musici wat beteuterd en vooral ook boos aan de kant stonden. In 1973 richtte Willem Breuker het Breukercollectief op, dat veel heeft geëxperimenteerd met producties waarin verschillende kunst disciplines samengingen.

Mensen als Johnny de Selfkikker en Simon Vinkenoog leidden de vernieuwingsbeweging in de literaire wereld. Dat deden ze niet in eerste instantie door hun literaire werk, maar door optredens op tal van bijeenkomsten.

In de kunsteducatie ontstond eveneens een nieuwe stroming, te weten die van de vrije expressie. Professor Ten Have, sociaal wetenschapper aan de Rijksuniversiteit Groningen, vond dat vrije expressie en musische vorming in beginsel niets met elkaar te maken hadden. Vrije expressie stimuleerde vooral de eigen wijze van uitdrukken, niet gebonden aan enige norm of regel. Binnen de vrije expressie werd niet aan persoonlijkheidsvorming gedaan. Pas zodra de expressie aan banden werd gelegd door esthetische regels, was er sprake van musische vorming. Deze

opvatting bracht een schisma teweeg in de wereld van de kunsteducatie die tot ver in de jaren 90 duurde. Met name ontstonden er tegenstellingen tussen muziekscholen die meer van het scholingsprincipe uitgingen en de creativiteitscentra die vorming voorop stelden.

Kunsteducatie

Om te beginnen een schets van het culturele klimaat in Amersfoort. De "Maatschappij tot bevordering der toonkunst" richtte in 1886 in Amersfoort een muziekschool op met als doel kinderen van de gegoede burgerij te scholen in de beoefening der toonkunst. Veel argumenten werden er in die tijd gebruikt ter legitimering van dit soort scholen. Van intensivering van godsdienstige gevoelens tot het ontwikkelen en beschaven van het lagere volk, hoewel arbeiders nauwelijks toegang hadden tot dit soort scholen. In 1932 opende Willem Gehrels zijn volksmuziekschool in Amsterdam. In deze school wilde hij talentvolle leerlingen een goede basis geven voor een verdere muzikale studie. Ook wilde hij de gehele jeugd kennis laten maken met volksliederen en volksmuziek om het oorspronkelijk gemeenschapsgevoel te stimuleren. Dat muziek het gemeenschapsgevoel stimuleert kun je wekelijks in een voetbalstadion beluisteren. Maar ik vermoed dat Gehrels een ander gemeenschapsgevoel bedoelde. Na de oorlog werd het idee van de volksmuziekschool door de SDAP [Sociaal Democratische Arbeiders Partij] overgenomen met als argument "de verheffing van het volk." Met deze verheffing had men met name de arbeiders en hun kinderen op het oog.

Van 1946 tot 1961 was Molendijk burgemeester van Amersfoort. Hij was niet alleen specialist op het gebied van gemeentelijk cultuurbeleid, maar wilde van Amersfoort een cultureel centrum maken. Zijn drijfveer was dat actieve cultuurbeoefening tegenwicht bood aan de vertechnering en rationalisering van de maatschappij. Einstein zou ooit zeer treffend gezegd hebben: "Logica brengt je van A naar B, verbeelding brengt je overal."

Opmerkelijk is dat niet de kunstzinnige vorming van de individu als waardevol werd ervaren, maar dat kunstzinnige vorming een hoger ideaal moest dienen, bijvoorbeeld het verheffen van het volk of de intensivering van godsdienstige gevoelens.

In 1961 werd Jan van Vlijmen directeur van de Amersfoortse muziekschool. Onder zijn leiding groeide de school explosief. Hij stond vernieuwing voor waardoor bijvoorbeeld een volksinstrument als de accordeon werd geïntroduceerd. Onder invloed van de "Vrije expressie"-beweging stond het plezier in musiceren voorop. De theorie en technische prestatie kwamen op de tweede plaats. Ook wilde Van Vlijmen dat de Algemene Muzikale Vorming in het regulier onderwijs terecht zou komen,

KEIJZER

zodat kinderen van jongs af met muziek in aanraking kwamen.

Ook de beeldende vorming had een rijke traditie in het Amersfoortse. In het begin van de 60er jaren ontstond het Gemeentelijk Instituut voor Beeldende Expressie (GIBE). De voorloper van het latere Creatief Centrum De Hof. Een van de problemen waar het GIBE in die beginjaren mee worstelde, was dat de vrije expressie wedijverde met het ambacht: de techniek van schilderen, beeldhouwen en dergelijke. Ik meldde al dat Ten Have daarin de toon zette. In feite waren beide stromingen vrijwel onverenigbaar. Men vond toch een compromis door kunstenaars te benoemen tot docenten om beide elementen te verenigen. Wonderlijk is dat de discussie tot in de jaren 90 over dit onderwerp heeft voortgeduurd.

In 1964 werd de Nederlandse Stichting voor Kunstzinnige Vorming (NSKV) opgericht. Deze "club" vestigde zich in Amersfoort. De NSKV legde de nadruk op persoonlijke ontplooiing en maatschappelijke bewustwording. Daarmee was ze zowel belangrijk als omstreden. Ook ontstonden organisaties die de receptieve vorming van de jeugd moesten bewerkstelligen. Dat waren het WIKOR (Werk- en Informatie-Centrum voor kunst ten dienste van het Onderwijs voor de Rijpere jeugd; voor theater), de Stichting Schoolconcerten en de Stichting Schrijvers op School. In 1967 werd de Stichting Overleg Muziekonderwijsinstellingen (SOM) opgericht, ook deze vestigde zich in Amersfoort. Om de belangen van de creativiteitscentra te behartigen ontstond ook in 1967 de Vereniging voor Creativiteits Ontwikkeling (VCO).

Ouderparticipatie kreeg in het begin van de jaren 70 gestalte door de oprichting van de Ouder- en leerlingenraad bij de muziekschool. Vanuit Amersfoort ontstond het Landelijk Ouder-leerlingen Beraad (LOB) die onder leiding van haar voorzitter Bertie Linschoten het ministerie probeerde te overtuigen muziekonderwijs als een soort basisvoorziening te blijven zien met alles wat daar dan van rijkswege bij hoort.

Sopla

In de zomer van 1967 ontstond de jongerensoos Sopla. In de daaraan voorafgaande periode had het jongerenparlement bij de gemeenteraad aangedrongen op een eigen plek voor de jeugd. Nadat veel huisvestingsvarianten waren besproken, stelde de gemeente een deel van het gebouw van de voormalige sigarenfabriek Sopla ter beschikking tot het moment dat het zou worden gesloopt om plaats te maken voor een nieuwe brandweerkazerne. De jongeren wilden in dit gebouw de overblijfruimte gebruiken die de handelsschool huurde. De handelsschool wilde daar niets van weten, maar onder politieke druk stemde de toenmalige directeur uiteindelijk toch in.

Al snel bleek Sopla een broedplaats van actieve scholieren en studenten. Dat blijkt uit de volgende activiteiten: manuele expressie, film, fotografie, teach-ins, hearings, paint-ins, love-ins (met Johnny de Selfkikker!), pantomime, cabaret, toneel, ballet en niet te vergeten "live"-muziek. Omdat niet alle jongeren welkom waren ontstonden er problemen met de zogenaamde "Kuiven". De groep Sopla-bzoekers bestond uit enigszins alternatieve jongeren. Sommigen verkochten *Hitkrant*, wat in die tijd een alternatieve activiteit was. Het gebouw werd door vele vrijwillige handen opgeknapt. Vervolgens was Sopla op de maandag na de hele week open. Door de week kwam de muziek uit een jukebox. Beatles, Rolling Stones en andere bekende popgroepen werden gedraaid. In het weekend was er meestal "live"-muziek. Al snel veroverde Sopla zich een plek als podium in Nederland, te vergelijken met *Paradiso* (Amsterdam) en *Shock* in (Hilversum). En in het korte bestaan van Sopla, ongeveer één jaar, traden op Boudewijn de Groot, Rob Hoeke, The Shoes, Spooky's day off en als absoluut hoogtepunt John Mayall and the Bluesbreakers waarin Peter Green (later bij Fleetwood Mac) als solo-gitarist optrad. Pink Floyd zou optreden, maar de groep werd voortijdig het land uitgezet, zodat het optreden niet doorging. Een optreden van The Golden Earrings moest worden afgezegd omdat de handelsschool de overblijfruimte nodig had als examenzaal en deze niet in het weekeinde wilde ontruimen.

Inmiddels waren er klachten van de omwonenden over geluids-overlast. In het weekeinde van 19 en 20 april werd er een jongerenconferentie georganiseerd onder de titel: Staak de Moord. Er waren drie inleidingen: "Wat is polemologie?", "Alternatieve dienstplicht en protest" en "Demonstratie in de samenleving". Als films draaiden er: *Ciel de terre* van Joris Ivens en *Night of the Dragon* die als Amerikaanse propaganda werd aangekondigd. 's Avonds trad Amos Taméla and his Mustang Soul Band op.

Het einde van Sopla kwam omdat de schulden niet werden betaald. Na een jaar bleek er een schuld te zijn van 13.000 gulden. De stichting werd opgeheven en de gemeente betaalde uiteindelijk anderhalf jaar later de schuldeisers.

In de jaren daarna werd er zo nu en dan in de markthallen concerten georganiseerd, maar van de hechte door jongeren gedragen cultuur was toen minder sprake.

De musical Johnny Hus

In november van 1971 vond een protestbijeenkomst plaats tegen het zogenaamde kernplan. Op deze bijeenkomst in de markthallen werd de opera *Johnny Hus* van Tristan Keuris (muziek) (1946-1997) en Jan Jacob

KEIJZER

Kommijs (tekst) uitgevoerd. De plannen om de binnenstad beter te ontsluiten dateerden al van 1929. Er zou een nieuwe weg moeten worden gemaakt die vanaf de Sint-Jorisstraat via het Lieve-Vrouwekerkhof naar de Hof zou leiden en dan via een omweg naar de Beestenmarkt. Toen stedenbouwkundige Arie Rooimans in 1969 een lichte variant op dit plan presenteerde, leidde dat tot hevige protesten. Hij stelde voor om de weg vanaf het station via de Molenstraat naar de Hof te leiden. Daarvoor moesten wel de markthallen worden afgebroken.

De actiegroep Tabak werd opgericht en probeerden zoveel mogelijke acties tegen dit plan te ondernemen. Er werd een zeepkistenrace gehouden en een protestbijeenkomst georganiseerd. De verantwoordelijk wethouder Huslage lag onder vuur en werd uiteindelijk ten val gebracht.

De opera is een verhaal over een bijenhouder, Anton de Imker, die verkering heeft met de dochter van Johnny Hus. Haar vader is verantwoordelijk voor het ontstaan van een racebaan in de stad samen met Hendrick Rooykooy. Johnny Hus schuwt geen middel om zijn zin te krijgen en uiteindelijk wordt zijn dochter op de weg die vader had gecreëerd doodgereden. Anton sterft van verdriet en het drama is compleet.

Het is bijna filmische muziek waarin Tristan Keuris overigens blijk geeft te beschikken over een geweldig gevoel voor muzikaliteit en orkestratie. Leuk is te melden dat Tristan Keuris zijn eerste compositielessen kreeg van Jan van Vlijmen in 1961 op de muziekschool Amersfoort alvorens hij op het conservatorium in Utrecht ging studeren.

Op de vraag of *Johnny Hus* de Amersfoortse muziekcultuur veranderd heeft, moet ik ontkennend antwoorden. Het was een stuk dat geschreven werd in de protestcultuur van die tijd. Het is een muzikaal knap stukje werk, maar het heeft niet de muziekcultuur omgegooid. En deze musical wordt zelfs niet op de repertoirelijsten van Tristan Keuris genoemd. Wel past deze musical in de tijd van eind 60er/begin 70er jaren. De jaren waarin de jeugd zich ook in Amersfoort roerde. Niet alleen Sopla en *Johnny Hus* waren daar voorbeelden van, maar ook de actie waarin de Amersfoortse Kei roze werd geschilderd, paste in dat tijdsbeeld. En wat te denken van de oprichting van de bond voor onderdrukte en uitgebuite huurders en woningzoekenden. Soms ontstonden initiatieven met een keihard politiek doel, maar ook wel gewoon als ludieke actie waardoor jongeren in de belangstelling kwamen. Muziek is uiteraard een belangrijk medium, maar toch meer een verschijnsel waarmee je je als jeugd kon identificeren. Dat lukte in Europa, in Nederland en dus ook in Amersfoort.